

Peter Štih

Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadju pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji

UDK 27-766:811.163.6"07/08"

UDC 27-766:811.163.6"07/08"

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; peter.stih@guest.arnes.si

ŠTIH Peter, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; peter.stih@guest.arnes.si

Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadju pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji

When the Church Began Speaking Slavic. On the Backgrounds of Christianization in Carantania and Pannonia

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 8–40, cit. 121

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 8–40, 121 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language Sn. (En., Sn., En)

Karantanci so bili prvo slovansko ljudstvo, ki je bilo pokristjanjeno in za misijonarje se je odprlo povsem novo polje delovanja. Misijonarji so se tako v Karantaniji kot v Panoniji srečevali z velikimi težavami pri svojem delu, sprejem nove vere pa je bil enormen izziv tudi za gentilnoreligiozne družbe. Razprava opozarja na težave in strategije pri vzpostavljanju jezikovne komunikacije, ki je predpogoj pokristjanjevanja, na pomen pokristjanjevanja od zgoraj, kot tudi na pomen, da so prišli misijonarji kot gostje, in ne vsiljivci. Obravnavana je integracijska vloga krščanstva, kot tudi družbene spremembe, ki so bile zvezane s prihodom krščanstva v gentilnoreligiozna okolja.

Carantanians were the first Slavic people to be Christianized and missionaries were faced with a thoroughly new field of work. Thus missionaries both in Carantania and Pannonia encountered substantial difficulties in their work, the adoption of a new religion was an enormous challenge also for gentile-religious societies. The paper draws attention to the difficulties and strategies of setting up linguistic communication, which is a prerequisite for Christianization, the importance of Christianization from above, and the importance of missionaries arriving as guests rather than as intruders. The paper discusses the integrating role of Christianity along with societal changes that were associated with the arrival of Christianity in gentile-religious environments.

Ključne besede: Karantanija, Panonija, pokristjanjevanje, za 8.-9. stol., jezikovna komunikacija.

Key words: Carantania, Pannonia, Christianization, the 8th–9th centuries, linguistic communication.

Author's abstract

Uvod

Začetki pokristjanjevanja v Karantaniji so sledili politični podreditvi Karantancev Bavarcem oziroma Frankom (pred poletjem 743) in segajo v čas kmalu po sredini 8. stoletja. Takrat so Bavarci z dovoljenjem frankovskega kralja Pipina vrnili Hotimirja (ok. 752–ok. 769) iz domače knežje družine Karantancem, ki so ga ustoličili za svojega kneza. Z novim knezom, ki je kot talec preživel skoraj deset let na Bavarskem in bil tam spreobrnjen v krščansko vero, je v Karantanijo prišel tudi prvi duhovnik: Majoran. Bil je Hotimirjev osebni kaplan in je povezal karantanskega kneza s salzburškim samostanom sv. Petra, kjer je bil Majoran tudi posvečen. Že predtem je papež Zaharija (741–752) dodelil Karantanijo salzburški škofiji in s tem cerkvenopravno odprl vrata delovanju Salzburga v tej slovanski kneževini, kar sta potrdila tudi njegova naslednika Štefan II. (752–757) in Pavel I. (757–767). Papeška odločitev je povsem prezrla interese Ogleja, ki je imel še konec 6. stoletja metropolitško oblast nad škofijami Notranjega Norika na ozemlju kasnejše Karantanije, in odprla pot sporu, ki je bil kompromisno rešen šele leta 811 z osebno intervencijo Karla Velikega in cerkveno razdelitvijo Karantanije po reki Dravi. Toda kljub papeški legitimaciji in Hotimirjevim povezavam s Salzburgom, od koder je izviral tudi njegov krstni boter Lupo, je moralo miniti še nekaj dodatnih let, preden je prišla v Karantanijo prva skupina salzburških misijonarjev, ki jih je poslal škof Virgil (746/47–784). Kot njegov *episcopus missus* je skupino vodil Modest (ok. 757–ok. 763), ki je v Karantaniji posvetil prve cerkve. Seveda, podobno kot drugod, tudi v Karantaniji pokristjanjevanje ni potekalo gladko in je ob vzponih in padcih, katere so najbolj zaznamovali upori protikrščanske, protiknežje in portibavarske opozicije obenem, trajalo nekaj desetletij. Salzburški misijonarji so v deželo prihajali še za časa Virgilovega naslednika, prvega salzburškega nadškofa Arna (785–798–821).

Za razliko od Karantanije se je v Panoniji pokristjanjevanje tamkajšnjih Avarov, Slovanov in drugih skupin začelo vzporedno z njeno podreditvijo Frankom. Škofje, ki so leta 796 spremljali odločilni vojaški pohod frankovske vojske pod vodstvom Karlovega sina Pipina, so že v vojaškem taboru nekje ob Donavi sprejeli glavne smernice pokristjanjevanja, pri čemer so v središče postavili ustrezno katehezo in krst. Obenem je Pipin po reki Dravi tudi že cerkveno razdelil Panonijo med Salzburg in Oglej, kar je Karel Veliki potrdil leta 803. Toda visoko zastavljeni misijonski cilji niso bili doseženi in moralo je preteči nekaj desetletij, da se je Panonija po

koncu antike ponovno odprla krščanstvu. Preboj je bil zvezan s slovanskim, iz Nitre prebeglim knezom Pribino, ki se je v štiridesetih letih 9. stoletja z dovoljenjem in ob podpori Ludvika Nemškega gospostveno etabliral v prostoru ob Blatnem jezeru. Šele takrat so bile v pokrajini vzhodno od Rabe in severno od Drave, ki je spadala pod cerkveno oblast salzburškega nadškofa, posvečene prve cerkve.¹

Pokristjanjevanje Karantancev kot epoha

Pokristjanjevanje Karantancev, ki so jih sodobniki, kot je bil Pavel Diakon, označili kot slovansko ljudstvo, *gens Sclavorum*,² je bilo prvo v celotnem slovanskem svetu in ima zaradi tega pomen epohe. Za zahodno Cerkev se je s tem podjetjem odprlo polje delovanja, ki je bilo v marsičem novo in je imelo v veliki meri tako pionirski kot eksperimentalni značaj. Prvič v zgodovini je bilo treba v neki duhovno-kulturni akciji najvišjega ranga premagati jezikovno bariero med idiomi romanskega in germanskega jezika na eni ter slovanskega jezika na drugi strani. Cerkev je morala prvič v svojem razvoju začeti govoriti v slovanskem jeziku na vseh za sporazumevanje in pokristjanjevanje nujnih ravneh, segajočih od najbolj profanih do najbolj sublimnih izraznih oblik. Ob naslonitvi na leksiko karantanskih Slovanov so morali misijonarji na novo ustvariti krščansko terminologijo oznanjenja, s katero je bilo nagovorjenim sploh šele mogoče razložiti radikalno nove vsebine krščanske vere. Kajti – če parafraziramo Hansa Eggersa – potrebna je bila revolucija celotnega slovanskega predstavnega sveta, da je bil Očenaš sploh lahko razumljen.³ Tu ni šlo samo za prevod temeljnih cerkvenih pojmov, ampak se je pojavila tudi potreba izraziti v slovanskem jeziku abstraktno teološko mišljenje z njegovo precizno pojmovno členitvijo.⁴ Pri tem niso imeli misijonarji v sosednjih in sorodnih slovanskih idiomih prav nobenih vzorov, na katere bi se lahko naslonili. Vsekakor izjemno težka naloga.

Vzpostavitev prve slovanske krščansko-cerkvene terminologije, v kateri so stare besede dobile povsem nove vsebine in zaradi katere so morali poiskati

¹ Za uvod v problematiko pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji gl.: Bratož, Začetki oglejskega misijona, 79–111; Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, 174–190; isti, Das Erzbistum Salzburg und der Alpen-Adria-Raum, 101–150; isti, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, 88–139; isti, Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom, 267–294; Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, 29–60; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 222–291; isti, *Streifzüge*, 235–387; Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 18–109; Pohl, 'Das sanfte Joch Christi', 259–280; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 142–200; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 122–124, 224–232; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 193–336; isti, Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, 279–287; isti, *Conversio* (2013).

² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 22. Gl. tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 3, 4. K terminologiji in pojmovnosti virov, ki nedvoumno izpričujejo, da je z imenom Karantanci mišljena etnična skupnost, gl. Bertels, Carantania, 87 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 45 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slawen-Ethnonyme*, 414 sl.; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 67 sl., Štih, Karantanci, 50 sl.

³ Eggers, *Deutsche Sprachgeschichte* 1, 197.

⁴ Wiehl, *Untersuchungen zum Wortschatz*, 8.

nove izraze, je bilo nekaj, kar je imelo daljnosežne učinke. Kar se je zgodilo v Karantaniji, je nedvomno vplivalo na delo slovanskih apostolov Konstantina in Metoda, ko sta v 9. stoletju polagala temelje stari cerkveni slovanščini in z njo oblikovala prvi slovanski knjižni jezik, ki je dolgoročno zaznamoval vzhodno in jugovzhodno evropsko krščanstvo in tamkajšnjo slovansko kulturo obenem.⁵ Ne samo v zgodovini Cerkve, ampak tudi v zgodovini slovanske jezikovne zgodovine je predstavljal sprejem krščanstva pomemben, celo odločilen dogodek. Zato je mogoče pokristjanjevanju Karantancev pripisati pomen evropskega ranga.⁶

Obenem ni za prezreti, da je nekaj posebnega tudi glavni vir, ki nam poroča o pokristjanjevanju v Karantaniji in Panoniji – znamenita salzburška *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* iz leta 870. Herwig Wolfram, ki jo je nedavno ponovno objavil, prevedel in obsežno komentiral, je Konverzijo že pred več kot tremi desetletji posrečeno označil kot »belo knjigo«, katere avtor je znal v zaščito salzburških interesov zelo dobro »lagati z resnico« in v korist Salzburga monopolizirati zgodovino pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji.⁷ Njena naracija pokristjanjevanja, v kateri je po besedah Iana Wooda misijonska zgodovina predstavljena kot pravna zgodovina, nima v zgodnjerednjeveški literaturi pokristjanjevanja niti ustreznega vzorca, niti vzporednic, niti posnemovalcev; njena oblika je nekaj posebnega in izjemnega hkrati, specifičen pa je bil tudi krog naslovnikov, katerim je bila namenjena.⁸

Gentilno verovanje in krščanstvo

Nič manj kot za misijonarje je pokristjanjevanje predstavljalo velik izziv tudi za posameznike in skupnosti z gentilnoreligioznimi predstavami. Sprejem krščanskega boga, ki je bil mogoč zgolj na osebni ravni, ni bil samo versko dejanje, ampak je imel za posledico tudi obsežne spremembe na ravni družbe kot celote. S prihodom misijonarjev krščanske vere v pogansko okolje sta skupaj trčila dva povsem različna religiozna koncepta. Za v pogansko miselnost zakoreninjenega človeka so bile predstave monoteističnega in vseobvladujočega krščanstva z enim in edinim pravim bogom, ki prinaša odrešenje še le v onstranstvu, popolnoma tuje. Za politeistične gentilne religije je bilo povsem samoumevno, da ima vsako ljudstvo svoje bogove, katerih moč je bila omejena na lastno ljudstvo in lastno deželo. Izven tega območja ti bogovi praviloma niso bili več »pristojni«. Tam je bil prostor drugih bogov z enakimi karakteristikami in zato ni v gentilnih religijah tudi nobene potrebe in želje po misijonu, ki je imanenten religijam s pretenzijo po univerzal-

⁵ Za povezave med Brižinskimi spomeniki in literarnim izročilom solunskih bratov gl. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 84 sl., zlasti 101 sl.

⁶ Kahl, *Streifzüge*, 235.

⁷ Wolfram, *Conversio* (1979); isti, *Einleitung oder Lügen mit der Wahrheit*, 11 sl.; isti, *Conversio* (2013), 28 sl.

⁸ Wood, *Missionary Life*, 145, 171 sl., 248.

ni veljavnosti.⁹ Posledično so se pri poganskih ljudstvih z gentilnoreligioznimi predstavami etnične in politične meje njihovih skupnosti pokrivalo z religioznimi mejami in religija je bila eden od sestavnih delov njihove gentilne identitete, kar se je s sprejemom univerzalnega krščanstva spremenilo.¹⁰

Kot nazorno ilustrirajo vse tri verzije *vitae* bamberškega škofa Otona I. (1102–1139), apostola Pomeranije, so poganski Slovani v Szczecinu/Stettinu krščanskega boga, ki ga ena od verzij imenuje kar »nemški bog«, *Teutonicus deus*, imeli zgolj za gentilnega boga svojih nemških sosedov, krščanstvo pa za njihovo gentilno religijo.¹¹ Ko je po epidemiji prišlo v mestu do verske krize in je bil obnovljen stari kult, najvišji poganski duhovnik iz strahu pred močnim krščanskim bogom ni dovolil porušiti cerkve sv. Adalberta, ki jo je dal škof Oton I. postaviti na mestu svetišča, namenjenega Triglavu. Namesto tega je naročil, naj poleg oltarja, posvečenega krščanskemu bogu, postavijo še en oltar za poganske bogove, kar se je tudi zgodilo.¹² Po drugi verziji naj bi sicer vse skupaj izgledalo nekoliko drugače in naj bi poleg krščanske cerkve zgradili še poganski tempelj.¹³ Toda ne glede na odstopanja v pripovedi, primer kaže, da so za razliko od monoteističnega krščanstva, katerega bog ni zraven sebe trpel nobenega drugega boga in je zase zahteval absolutni monopolno-ekskluzivistični položaj, bili v gentilnih politeističnih religijah poleg svojih starih bogov pripravljene tolerirati tudi krščanskega boga, ki se je izkazal za dovolj silnega, da je zmogla njegova moč seči prek meja njegovega »delokroga«.¹⁴ Gentilne religije so bile topogledno precej bolj strpne od krščanstva, in če že niso sprejele krščanskega boga v svoj panteon, so ga bile zmožne vsaj prenašati poleg svojih bogov.

To ozadje omogoča razumeti in razložiti preživetje krščanstva in njegove (cerkvene?) skupnosti v Karantaciji iz pozne antike v čas ponovne evangelizacije v drugi polovici 8. stoletja. Njegov vsaj rudimentarni obstoj v lokalnih enklavah znotraj poganskega sveta najbolje ilustrira nagrobna plošča diakona Nonoza, umrlega pred letom 533, ki so ga že v času ostrogotskega gospostva v Sredozemskem Noriku častili kot lokalnega svetnika.¹⁵ Ko so v poznem 8. stoletju ali okvirno četr tisočletja kasneje ustanovili v Molzbichlu pri Špitalu ob Dravi v času intenziviranega misijona po zmagi bavarskega vojvode Tasila III. nad upornimi Karantanci 772 samostan, so v tamkajšnjo cerkev skupaj z njegovimi relikvijami prenesli tudi nagrobno ploščo. Translacija predpostavlja kontinuirano ohranjanje spomina na Nonoza tudi v času poganske Karantanje, častilci njegovega kulta pa so lahko bili le lokalni kristjani.¹⁶

⁹ Mensching, *Soziologie der Religion*, 27; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 200 sl.; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 14.

¹⁰ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 292.

¹¹ Ebbo, *Vita Ottonis episcopi Babenbergensis III 1*; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 203 sl., 227 sl.; Padberg, *Christianisierung*, 153 sl.

¹² *Vita Ottonis Babenbergensis episcopi auctore monacho Prieflinigensi III 5*; podobno Herbord, *Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis III 16*.

¹³ Ebbo, *Vita Ottonis episcopi Babenbergensis III 1*.

¹⁴ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 296 sl.

¹⁵ Glaser, *Die Nonnosus-Inschrift*, 118 sl.; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 416 sl.

¹⁶ Gl. zbornik *Der heilige Nonnosus von Molzbichl*. K temu nazadnje Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 321.

Podobno pričajo o obstoju krščanstva v Panoniji pod gospostvom poganskih Avarov *sacerdotes terrae istius, clerici in clerici inlitterati*, ki so v pokrajini delovali, še preden so škofje, ki so leta 796 spremljali frankovsko vojsko na njenem pohodu v Panonijo, nekje ob Donavi določili smernice tamkajšnjega pokristjanjevanja.¹⁷ To, očitno precej izolirano krščanstvo znotraj gentilnoreligioznega avarskega kaganata je lahko preživelo še iz rimskih časov, čeprav bi bilo vanj lahko importirano tudi kasneje – z ujetniki ali prebežniki.¹⁸ Uporni furlanski Langobard Aio npr., ki je leta 776 prebežal v Avarijo, kjer je preživel dvajset let, dokler ga Karel Veliki ni spet prejel v milost in je nato v funkciji grofa naredil še izjemno kariero v njegovi službi, je med Avari zagotovo živel kot kristjan.¹⁹

Hkrati nas omemba nepismenih klerikov in z njimi povezane nepravilnosti pri krstu opozarjajo še na en pojav, povezan z delovanjem Cerkve v izoliranih, gentilnih sredinah, ki jo zaobjema pojem *ecclesia in gentibus*: Cerkev in vera sta se barbarizirali in atomizirali. Njuni nosilci so bili nezadostno izobraženi ali celo povsem neizobraženi ljudje, kar je brez ustreznih povezav s cerkvenimi središči, brez odgovarjajoče infrastrukture in brez strukturirane hierarhije vodilo v deviacije verskega nauka in cerkvenih obredov. Lahko si je predstavljati, da se je tako izolirana krščanska vera odmikala od naukov Cerkve, postajala sčasoma vedno bolj neortodoksna ter bila hkrati tudi vedno bolj dojemljiva za različne poganske vplive. S tem je tendirala k sinkretizmu, ki v zgodnjem srednjem veku ni bil tako redek pojav.²⁰ Ne moremo izključiti, da je v tej obliki krščanstvo preživelo tudi v Karantaniji. Po sicer šele v 12. stoletju zapisani legendi o spreobrnjenem in spreobračujočem knezu Domicijanu, za katerega je v zadnjem času vedno bolj verjetno, da je bil historična oseba,²¹ naj bi v Millstattu na zgornjem Koroškem stala *ecclesia, que primitus... demonibus fuit addicta*; torej cerkev, ki je bila prvotno posvečena malikom. To je mogoče razumeti tudi na način, da je šlo za pogansko-krščansko sinkretistično cerkev, se pravi za poznoantično, kasneje uradnemu krščanstvu odtujeno cerkev, ki naj bi jo dal Domicijan kultno očistiti in (znova) posvetiti.²²

Misijonska načela in cilji

Težave, s katerimi so se morali spoprijeti misijonarji pri širjenju krščanske vere v gentilna religiozna okolja, so bile evidentne in izzivi veliki: vzpostaviti so morali medjezikovno komunikacijo, premostiti kulturne razlike, posredovati nove

¹⁷ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796*, gl. Bratož, Začetek oglejskega misijona, 98 sl.

¹⁸ Gl. Pohl, *Die Awaren*, 203 sl.

¹⁹ Za biografijo Aia gl. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter*, 137 sl.; isti, '...in loco qui dicitur Riziano...' 27 sl. Za krščanstvo v avarskem času v Panoniji gl. tudi Pohl, *Die Awaren*, 204 sl.; Gračanin, *Južna Panonija*, 264 sl.

²⁰ Gl. Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 286 sl. in tam navedene primere.

²¹ Gl. op. 101.

²² Kahl, *Der Millstätter Domitian*, 94 (objava vira); Pleterski, *Ecclesia demonibus addicta*, 297 sl., vendar prim. Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 287 sl. Za še en indic sinkretizma v okviru istem prostoru gl. Kahl, *Streifzüge*, 259.

vrednote in tako rekoč neprestano dokazovati premoč krščanskega boga. Temeljno orientacijo za njihovo delovanje so jim nudila načela, ki jih je formuliral že Avguštin (kot škof 395–430) in dopolnil papež Gregor Veliki (590–604) in so nato opredeljevala misijon katoliške Cerkve vse do križarskih vojn. V skladu z njimi je vsak misijon zasledoval dva cilja. Prvi, negativni cilj, t. i. »misijon dejanja«, je stremel za izkoreninjenjem poganstva (*extirpatio*), ki je bilo v *interpretatio christiana* zgolj in samo hudičevo delo in je zato dovoljeval uporabo vseh sredstev, vključno s silo in smrtno kaznijo kot njeno skrajno obliko. Drugi, pozitivni cilj, t. i. »misijon besede«, pa je bil namenjen sprejemu oziroma sejanju nove vere (*plantatio*), ki naj bi ga bilo mogoče doseči le prostovoljno, z notranjo duhovno preobrazbo, ob uporabi poduka, prepričevanja, svaril in podobnega; prisila je bila dovoljena le posredno – npr. v obliki socialne izoliranosti ali premoženjskih omejitev – in le v skrajnem primeru.²³

Obenem so morali misijonarji razviti strategije in metode, prilagojene vsakokratnemu konkretnemu okolju, v katerem so delovali, in ki so bile na najbolj osnovni stopnji odvisne od političnih razmer.²⁴ Če je misijon sledil frankovski osvojitvi in podreditvi, kot je bilo tudi v primeru Karantanije in avarske Panonije, je vedno zasledoval tudi politične cilje in imel temu primerno politično podporo. Vključitev v skupnost kristjanov je namreč pomenila socialno discipliniranje in prevzem temeljnih etičnih podlag za skupno življenje ter s tem najboljše sredstvo integracije v državo, kjer so bile krščansko-cerkvene norme povzdignjene v podlago družbenega reda, kot se jasno odraža v *Admonitio generalis* iz leta 789.²⁵

Jezikovna komunikacija kot predpogoj pokristjanjevanja

V primeru jezikovne bariere je bila prva naloga misijonarjev, da so vzpostavili jezikovno komunikacijo; da so bili zmožni komunicirati z domačini v njihovem jeziku in jim tako razložiti temeljne vsebine krščanske vere. Uporaba vernakularnih jezikov je bila nujna predpostavka vsakega pokristjanjevanja, ki je edina sploh omogočala, čeprav ne hkrati tudi že zagotavljala uspeh.²⁶ Blacidij,

²³ Na splošno gl. k temu: Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 17 sl., 21 sl.; Goetz, *Die Wahrnehmung anderer Religionen* 1, 63 sl.; Angenendt, *Credo*, 53 sl.; Padberg, *Das Christentum als missionierende Religion*, 130 sl. Konkretno sliko o poteku pokristjanjevanja in o vsebinah, ki so jih misijonarji razlagali katehetom pred krstom, prinašajo t. i. misijonski priručniki oziroma katekizmi (v smislu Avguštinove krstne kateheze odraslih), ki v zgodnjerednjeveskem literarnem izročilu niso tako redki. Za nas sta najbolj pomembna in zanimiva karolinška misijonarska priručnika *Ratio de cathecizandis rudibus* in *Ordo de catezizandis rudibus*, oba bavarske provenience, za katera se domneva, da sta nastala v zvezi s pokristjanjevanjem v Panoniji, kot tudi pismo oglejskega patriarha Maksencija Karlu Velikemu (811/812), ki se nanaša na krstno katehezo (*Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, št. 27). K tem trem besedilom gl. Herr, *Ein Karolingischer Missions-Katechismus*, 8 sl., 52 sl.; Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 170 sl.

²⁴ Wood, *Missionary Life*, 256.

²⁵ *Admonitio generalis*; Padberg, *Christianisierung*, 83.

²⁶ Prim. Müller, *Mission und die Volkssprache*, 62 sl. Uporaba vernakularnih jezikov

nekje na slovanskem območju širšega vzhodnoalpskega prostora kmalu po letu 800 delujoči duhovnik-misijonar, za katerega ni jasno, ali je bil v oglejski ali salzburški službi, je bil zaradi neznanja jezika domačinov tako že od vsega začetka obsojen na neuspeh svojega dela. Njegovo dolgo, prijateljem v Italiji namenjeno pismo odkriva sicer izobraženega, retorike veččega človeka, ki pogrēša kultivirano okolje svoje domovine, in kaže na težave, s katerimi se je srečeval »tostran reke Donave, v gostih smrekovih gozdovih slovanskih gora«, a obenem ni v njem niti besede o njegovem misijonarskem (ne)delovanju, kar je povezovati prav z njegovo jezikovno nekompetentnostjo.²⁷

Adalbert-Vojteh iz Prage (956–997), katerega materni jezik je bila slovanščina njegove češke domovine, je nameraval prav zaradi jezikovnih razlogov opustiti misijonarjenje pri baltskih Prusih in oditi pokristjanjevat k slovanskim Ljutičem, a ga je prehitela mučeniška smrt.²⁸ Pomena znanja vernakularnega jezika za uspešno pokristjanjevanje se je zelo dobro zavedal tudi menih Boso, kasneje prvi škof v Merseburgu († 970), ki je misijonaril pri Sorabih in se je tudi naučil slovanskega jezika. A očitno ne dovolj dobro: zaupani mu Slovani so *Kyrie eleison* slišali kot *ukrivolsa* in ga razumeli kot »jelša stoji v goščavi«, čeprav naj bi jim Boso razložil njegov pomen.²⁹ Takšnih težav ni imel že omenjeni bamberški škof Oton I., ki se je moral slovanskega jezika naučiti v mladosti, ko je deset let preživel na dvoru poljskega kneza Vladislava I. Hermana (1079–1102) v Gneznju. Slovanski jezik naj bi govoril tako dobro, »da človek ne bi mislil, da je *vir Teutonicus*, ko ga je slišal govoriti v barbarskem jeziku.«³⁰ Tudi za salzburško duhovščino, ki je bila zadolžena za misijonarjenje med Slovani in Avari bavarske Vzhodne krajine, je bilo znanje vernakularnih jezikov nujno, čeprav je mogoče le za nadškofa Adalrama (821–836) z veliko verjetnostjo meniti, da je lahko pridigal v slovanskem jeziku. Njemu namenjena slavilna pesem namreč pravi, da je bil nadarjen za jezike, s čimer je lahko pravilno podučil barbore.³¹

S povsem drugačnega zornega kota osvetljuje pomen dobrega medjezikovnega sporazumevanja za pokristjanjevanje poročilo Helmolda iz Bosaua o delovanju obodritskega kneza Gotšalka (po 1043–1066). Ta, v lüneburškem samostanu sv. Mihaela vzgojeni krščanski knez z razgibano biografijo,³² je začel po razpadu po-

pri pokristjanjevanju ni zato nobena posebnost t. i. irske misijonske metode, kot je razširjena predstava v slovenskem zgodovinopisju. Gl. npr. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 93 sl.; Grafenauer, *Literarno-zgodovinski spisi*, 173; Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, 42 sl.

²⁷ Appendix ad Alcuini epistolas, št. 2. Za vprašanje identitete Blancidija gl. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* 2, 151 sl. in op. 2 na str. 152; Zagiba, Die Missionierung der Slaven, 285, 287; Kollautz, Awaren, Franken und Slawen, 233; Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum*, 546; Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, 52; Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter*, 164 in op. 259.

²⁸ Brun von Querfurt, Vita sancti Adalberti episcopi et martyris 26.

²⁹ Thietmar, Chronicon II 37; k temu nazadnje Hardt, Kirchenorganisation oder Aufstand, 59 sl.

³⁰ Vita Ottonis Babenbergensis episcopi auctore monacho Prieflinigensi I 2.

³¹ Carmina Salisburgensia 1, 18–21. Gl. Wolfinger, Carmina Salisburgensia, 244 sl.; Wolfram, *Conversio* (2013), 185.

³² Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 190 sl.

ganske zveze Ljutičev intenzivno (re)kristjanizacijo svoje dežele. Pri tem je v svoji vnemi v cerkvi pogosto s svojimi besedami v slovanskem jeziku na razumljivejši način povzel »skrivnostne besede« škofov in duhovnikov.³³ Poleg že nagovorjenega pomena dobrega poznavanja jezika domačinov, opozarja primer tudi na nespregledljivo vlogo domačih, že krščenih vladarjev pri širjenju krščanstva med svojimi ljudmi, saj so poleg jezika bolje kot tuji duhovniki poznali tudi njihova občutja in mišljenje in so imeli obenem zaradi svojega vladarskega položaja in večjega zaupanja velik vpliv nanje s svojim zgledom. Podobno kot Gotšalka si lahko predstavljamo tudi karantanskega kneza Hotimirja v 8. stoletju. Tudi on je bil deležen samostanske vzgoje v tujini (Herrenchiemsee na Bavarskem) in je postal goreč kristjan, ki je prav tako izpolnil obče veljavna pričakovanja Cerkve in se kot številni drugi krščanski knezi postavil na čelo misijona, s katerim je bilo pokristjanjeno njegovo ljudstvo.³⁴ Obenem je bil Hotimir, ki je bil zaradi dolgotnega bivanja na Bavarskem nedvomno dvojezičen, še kako zmožen razložiti v maternem jeziku »skrivnostne besede« salzburških misijonarjev.

Druga možnost, ki so jo imeli misijonarji pri vzpostavljanju jezikovne komunikacije, je bila, da so imeli prevajalce. Te metode so se posluževali predvsem na samem začetku svojega dela. Dobro poznana je epizoda, povezana z začetki rimskega misijona Augustina († 605?) in njegovih spremljevalcev pri kentskem kralju Æthelberthu. Misijonarjem, ki jih je papež Gregor Veliki leta 596 poslal »k barbarskemu, divjemu in nevernemu ljudstvu« Anglosasov, »katerih jezika niso znali«, so se na poti priključili prevajalci iz vrst Frankov.³⁵ Tudi Emeram, ki se je proti koncu 7. stoletja odpravil iz Poitiersa na dolgo pot, da bi v Panoniji spreobrnil »robustno ljudstvo« Avarov, je moral po prihodu v Alemanijo poiskati pomoč prevajalca zaradi neznanja tamkajšnjega jezika.³⁶ Njegov alemanski predhodnik Gal ni imel takšnih težav: njegov učitelj Kolumban mu je zaupal pokristjanjevanje na področju Bregenza prav zato, ker je poznal jezik tamkajšnjih domačinov.³⁷

Prav mogoče je, da so tudi prvi salzburški misijonarji v Karantaniji morali na začetku svojega delovanja imeti pomoč prevajalcev. Med njimi jih je sorazmerno veliko imelo romanska imena, kar kaže, da so bili rekrutirani iz vrst dobro dokumentiranih salzburških Romanov.³⁸ Takšno ime sta nosila že Hotimirjev krstni boter Lupo in njegov nečak Majoran. Slednji je bil kaplan bodočega karantanskega kneza in je bil prvi duhovnik, ki je ob Hotimirjevem povratku prišel v Karantanijo. Romansko ime sta nosila tudi vodja prve skupine misijonarjev Modest, ki je v Karantaniji deloval med letoma (ca.) 757 in 763 kot pokrajinski škof salzburškega ordinarija in je tam posvetil prve cerkve, kot tudi duhovnik Latin iz njegovega spremstva.³⁹

³³ Helmold von Bosau, *Cronica Slavorum* I 20.

³⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 4, 5.

³⁵ Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I, 23, 25;

³⁶ Arbeo, *Vita vel passio Haimhrammi episcopi et martyris Ratisponensis* 3; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 41.

³⁷ Wettinus, *Vita Galli* 6; Walahfrid Strabo, *Vita Galli* I 6

³⁸ Wolfram, *Conversio* (2013), 131. Za salzburške Romane gl. tudi Hörburger, *Salzburger Ortsnamenbuch*, 33 sl.; Moosleitner, *Die Merowingerzeit*, 112 sl.; Dopsch, *Zum Anteil der Romanen*, 47 sl.

³⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 4, 5.

Na drugi strani so bili Karantanci, h katerim so prišli misijonarji, tako kot vsak zgodnjerednjeveški *gens* skupnost polietničnega izvora, v katero so bili vključeni tudi domači Romani.⁴⁰ To staroselsko romansko oziroma romanizirano prebivalstvo, ki sta ga opredeljevala predvsem latinski jezik, kakor koli je že bil vulgariziran, in krščanska vera, je uspelo kljub integraciji v karantansko gentilno skupnost vsaj do neke mere ohraniti svojo identiteto znotraj slovanskega in poganskega okolja. O tem jasno pričajo koroška krajevna imena, tvorjena iz besede Vlahi, s katerimi so Slovani označevali romansko prebivalstvo, ali Kršna vas/Kristendorf v v Podjuni, ki je v okolju z močno antično tradicijo stala bolj ali manj v bližini dveh krajev s prav tako zgovornima opozicijskima imenoma Slovenje/Sloweniach in Banja ves/Pfannsdorf, kot tudi arheološko gradivo z že omenjeno nagrobno ploščo diakona Nonoza na čelu.⁴¹ Na dolgi rok so ti staroselci v asimilacijskih in akulturacijskih procesih sicer izgubili svojo romansko jezikovno identiteto, saj so na Koroškem v kasnejših časih poznani samo govorci slovenskega in nemškega jezika, sredi 8. stoletja pa so jo lahko še ohranjali, obenem pa so morali tudi že govoriti jezik takrat vladajočih Slovanov.

Ne moremo izključiti, celo zelo plavzibilno se zdi, da so prvi salzburški misijonarji prav s pomočjo teh staroselsko-romanskih, dvojezičnih in krščanskih Karantancev vzpostavili ali pa vsaj olajšali jezikovni kontakt s slovansko govorečim poganskim prebivalstvom. Iz kroga teh dvojezičnih potomcev starih kristjanov bi lahko Modest posvetil tudi prve domače duhovnike.⁴² Sicer pa se prvi karantanski duhovniki s slovanskimi imeni omenjajo šele okrog srede 9. stoletja v seznamu duhovnikov iz Karantanije (*Nomina presbiterorum de Carantana*), ki je bil vpisan v knjigo življenja (*liber vitae*) samostana v Reichenau na Bodenskem jezeru.⁴³

Pokristjanjevanje in začetki domačega slovanskega pismenstva

Obenem z vzpostavitvijo jezikovne komunikacije je bila prva naloga misijonarjev, da v jezik domačinov prevedejo temeljna verska besedila. V slovanskem svetu vzhodnoalpskega prostora izvira iz te najzgodnejše dobe pokristjanjevanja, morda že iz časa pred koncem 8. stoletja, predloga Očenaša (*Paternoster*), ki je poznan v dveh prepisih iz poznega srednjega veka: v Rateškem oziroma Celovškem rokopisu iz druge polovice 14. stoletja in v Starogorskem rokopisu s konca 15. stoletja.⁴⁴ Prošnja *adveniat regnum tuum*, ki je v obeh Očenaših zapisana v obliki

⁴⁰ Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 50 sl.; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 79 sl., zlasti 100 sl.

⁴¹ Gl. Kos, Slovenska naselitev na Koroškem, 47 sl.; Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 41 sl.; 2, sub vocibus Kristendorf, Pfannsdorf, Sloweniach; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 320 sl.; Štih, *Begegnung, Akkulturation und Integration*, 254 sl.

⁴² To možnost, kot tudi posredniško vlogo starega romanskega prebivalstva, je dopuščal že Grafenauer, O pokristjanjevanju, 357. Prim. tudi Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 109.

⁴³ Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau 108 (faksimile); Schmid, *Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher*, 190 sl.; Štih, *Integracija*, 21.

⁴⁴ Mikhailov, *Jezikovni spomeniki*, 51 sl., 65 sl., 79 sl., 106 sl.

»pridi bogastvo tvoje«, je namreč po prepričljivi razlagi Ivana Grafenauerja lahko nastala le v času, ko jezik alpskih Slovanov še ni poznal besede kraljestvo oziroma kralj, izpeljane iz osebnega imena Karla Velikega.⁴⁵ Skupaj s krstno odpovedjo hudiču in krstno izpovedjo vere v sv. Trojico, ki sta se ohranili v tretjem Brižinskem spomeniku,⁴⁶ predstavljajo Očenaš, ki je najpomembnejša krščanska molitev, in Apostolska vera (*Credo*) z najpomembnejšimi vsebinami vere, katere najstarejše izročilo v slovenskem jeziku sta prav tako Rateški (Celovski) in Starogorski rokopis, tista temeljna besedila v domačem jeziku, ki jih je moral poznati vsak kristjan že ob krstu in so morala biti zato tudi del predhodne kateheze.⁴⁷

Brižinski spomeniki so najpomembnejša besedila najstarejše krščanske kulture pri Slovanih.⁴⁸ Dve spovedni molitvi (BS I in III) in pridiga o pokori (BS II), ki so bila okrog leta 1000 vpisana v kodeks freisinške provenience (*clm 6426*), so najstarejša slovanska besedila v latinski abecedi.⁴⁹ Njihova predloga sega po splošnem prepričanju vsaj v sredino 9. stoletja, to je v čas pred prevajalsko dejavnostjo Konstantina in Metoda.⁵⁰ Kljub številnim odprtim vprašanjem in različnim mnenjem povezuje največ argumentov – in to tako jezikovnih kot zgodovinskih – Brižinske spomenike z (zgornje)koroškim prostorom in s tem s pokristjanjevanjem Karantancev oziroma s cerkveno prakso pri Karantancih ter z jezikom, ki so ga ti takrat govorili.⁵¹ Analiza besednega zaklada Freisinških spomenikov, ki jo je z ozirom na krščansko terminologijo opravila Irene Wiehl, je pokazala, da so v njih vsebovane oznake za skoraj vse krščanske temeljne pojme.⁵² Največji in najpomembnejši del teh pojmov je nastal s preoblikovanjem že obstoječih besed, ki so v največji meri izvirale iz splošnega govora in iz gentilno-religioznega ter pravnega področja. Poleg tega je Wiehl lahko ugotovila, da je več kot tretjina verskih pojmov neologizmov, v katerih se kaže plodovito vplivanje krščanstva na slovanski jezik; da priča skromen delež tujih in izposojenih besed med njimi na velik dosežek prevajalcev in da je mogoče vse besede, v katerih je mogoče prepoznati vpliv tujih jezikov, razložiti iz latinščine in starovisoke nemščine;⁵³ iz dveh jezikov torej, ki ju je mogoče povezati z iz Bavarske izvirajočimi karantanskimi misijonarji.

⁴⁵ Grafenauer, Poglavlje, 73 sl.; gl. tudi Tomšič, Podoba, 21.

⁴⁶ Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia 60 oz. 96 (prevod v sodobno slovenščino).

⁴⁷ Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 13; isti, *Literarno-zgodovinski spisi*, 176.

⁴⁸ Kritična izdaja: Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Za sam kodeks *clm 6426* gl. tudi Daniel, *Handschriften*, 114 sl.; Kurdorfer, *Zgodovinski in literarni pomen*, 7 sl.

⁴⁹ Z izjemo štirih besed, ki so bile okrog 880 kot glose slepo vnesene v *clm 14008*. Fotografija s transkripcijo v: *Slawisch-germanische Beziehungen*, 143 sl. Za kodeks *clm 14008 (Collectio canonum Dionysio-Hadriana)*, ki je nastal okrog sredine 9. stol. v Italiji (Rim) in naj bi ga papež Janez VIII. leta 880 poslal Metodu na Moravsko in je kasneje prišel v posest regensburškega samostana sv. Emerama, gl. Wattenbach/Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen* 4, 477; Daniel, *Handschriften*, 114 in op. 75; Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen* 1, 225 sl.

⁵⁰ Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 100 sl.; Wiehl, *Untersuchungen*, 128; Hannick, *Die älteste slavische Kirchenternologie*, 801 sl.

⁵¹ Kos, *Izbrane razprave*, 53 sl.; 88 sl.; Pohl, *Zur Sprache der Freisinger Denkmäler*, 311 sl.; Snoj/Greenberg, *O jeziku slovanskih prebivalcev*, 285 sl., zlasti 298 sl.

⁵² Wiehl, *Untersuchungen*, 13 sl., 126.

⁵³ Wiehl, *Untersuchungen*, 126 sl.

Vsebina Brižinskih spomenikov jasno kaže, da so nastali za potrebe poduka v veri in v krščanskih običajih, a hkrati so tudi priča meje, do katere je v Cerkvi lahko segel slovanski jezik domačinov, ki na področje bogoslužja ni imel dostopa. Prav v tej točki je bila največja razlika s kasnejšim delovanjem Konstantina in Metoda na Moravskem in v Panoniji, kjer sta takoj uvedla pisno fiksiran in normiran jezik makedonskih Slovanov tudi v liturgijo – in seveda prišla v konflikt z doktrino o treh svetih jezikih.⁵⁴

Pokristjanjevanje od zgoraj

Ena od najpomembnejših metod uspešnega pokristjanjevanja celih ljudstev – in ne več posameznikov, kot v zgodnjem krščanstvu – je bilo »pokristjanjevanje od zgoraj«. ⁵⁵ Najprej je bilo treba spreobrniti politično vodstvo, znotraj katerega je bil kralj ali plemenski knez centralna figura. Kakor hitro se je politična elita odločila za spreobrnitev in sprejela krst – in nemalokrat ga je sprejela iz oportunitizma, ker je bilo sprejetje krščanstva pogoj za njeno politično preživetje – je bila verska usoda skupnosti, katere so vodili, zapečateni in pokristjanjevanje v bistvu odločeno. Po eni strani je bil na takšen način ustvarjen eksêmpel, ki je spodbudno učinkoval na vse druge družbene skupine in sloje, po drugi strani pa je spreobrnjena elita imela vojaško moč in druga sredstva, s katerimi je lahko podprla ali po potrebi zaščitila misijon. Številni primeri v evropski zgodovini – od Klodovika pri Frankih in Widukinda pri Sasih do Borisa pri Bolgarih, Knuta pri Dancih, Venclja pri Čehih, Štefana pri Madžarih ali Gotšalka pri Abodritih – pričajo o uspešnosti te metode, ki so jo prilagojeno okoliščinam uporabili tudi pri pokristjanjenju Karantancev in pri Avarih.

Gorazd in Hotimir sta bila krščena še kot princa, še preden sta postala vladajoča kneza in še preden so prišli v deželo prvi misijonarji. Podobno je tudi pri Avarih eden od treh najvišjih knezov, tudun, sprejel skupaj s svojim spremstvom krst v Aachnu obenem s podreditvijo Karlu Velikemu in še preden so škofje, ki so spremljali frankovsko vojsko v Panonijo, nekje ob Donavi poleti 796 začrtali smernice avarskega misijona. ⁵⁶ Nekoliko kasneje sta se krstila tudi kapkan in kagan, a krščanstvo se pri Avarih kljub temu ni prijelo in metoda pokristjanjevanja od zgoraj v njihovem primeru ni bila uspešna. Walter Pohl je ob tem opozoril, da je bil v krščanstvo spreobrnjen kagan sam po sebi protisloven, saj je prevzem nove univerzalne vere uničil sakralno-gentilno tradicijo, ki jo je uteleševal najvišji knez Avarov. Krščansko-avarski model se ni izkazal za dovolj atraktivnega in poskus s pokristjanjenim kaganom in krščanskim kaganatom je propadel v dobrih dveh desetletjih. Avarska identiteta očitno ni prenesla krščanske reinterpretacije. ⁵⁷

⁵⁴ Hannick, *Die byzantinischen Missionen*, 357.

⁵⁵ Angenendt, *Das Frühmittelalter*, 421; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 15; Wolfram, *Karantanen*, 239; Goetz, *Wahrnehmung anderer Religionen* 1, 94 sl.

⁵⁶ *Annales regni Francorum* a. 795, 796; Pohl, *Die Awaren*, 318 sl.

⁵⁷ Pohl, *Die Awaren*, 205; isti, 'Das sanfte Joch Christi', 274; Wolfram, *Conversio* (2013), 114.

Nasploh pokristjanjevanje avarsko-slovanskega »divjega vzhoda« v Panoniji ni potekalo v skladu z velikimi pričakovanji. Evforično vzdušje, ki ga je čutiti na frankovski strani po zmagovitih pohodih v osrčje kaganata leta 795 in 796,⁵⁸ so delili tudi organizatorji tamkajšnjega misijona, v katerega idejno zakulisje nam odpirata Alkuinova korespondenca in protokol škofovske sinode »ob bregovih Donave« vpogled, ki se nam le redko ponuja.⁵⁹ A že kmalu se je pokazalo, da so visoko postavljeni politični in cerkveni cilji in z njimi zvezana nujnost tako rekoč po tekočem traku producirati dobre kristjane, predstavljali preveliko obremenitev za Cerkev, ki ji je, kot kaže primer Blancidija, primanjkovalo usposobljenih, jezika domačinov večših misijonarjev. V Salzburgu, kjer so se leta 870 hvalili z uspehi pri pokristjanjevanju Karantancev in so znali poimensko naštetih misijonarje, ki so delovali v Karantaniji, se za prva desetletja misijona v Panoniji niso mogli pohvaliti praktično z ničimer. Razen, da so povedali, kako sta jim Pipin in Karel Veliki odmerila veliko misijonsko področje okrog Blatnega jezera in da je Arn posvetil za tamkajšnjega misijonskega škofa Teoderika, niso vedeli naštetih niti enega misijonarja in niti ene na novo posvečene cerkve. Z veliko vnemo začeto podjetje je spodletelo in pred bankrotom ga je rešil šele prihod Pribine. Prve uspehe v pokristjanjevanju Panonije so v Salzburgu namreč zabeležili šele okrog srede 9. stoletja, ko je tja prišel komaj krščen slovanski knez iz Nitre in prostor gospostveno organiziral.⁶⁰ To je bilo odločilnega pomena, kajti brez gospostvenih struktur pokristjanjevanje od zgoraj in cerkveni preboj nista bila mogoča.

Misijonarji kot gostje

A za uspešno pokristjanjevanje ni bilo nič manj pomembno, da so prišli misijonarji povabljeni med ljudi, ki naj bi jih spreobrnil. Da torej niso prišli kot vsiljivci in da niso delovali brez soglasja ali celo v nasprotju z voljo vodilne politične garniture, kot je bilo to zelo očitno v primeru Adalberta-Vojteha iz Prage in njegovega misijona pri Prusih.⁶¹ Salzburški misijon v Karantaniji se je začel s prošnjo kneza Hotimirja škofu Virgilu, naj osebno obiše *populum gentis illius* in ga utrdi v veri. Čeprav se to ni zgodilo niti potem, ko je Hotimir čez nekaj let ponovil vabilo Virgilu, so Salzburški misijonarji prišli v Karantanijo v duhu tega povabila.⁶² Prišli so torej kot gostje, kar je pomenilo, da so po pravu gostov uživali gostoljubje (*hospitalitas*) in so bili deležni zaščite (*mun*) svojega gostitelja, kot

⁵⁸ Rythmus de Pipini regis victoria Avarica; Einhard, Vita Karoli Magni c. 13

⁵⁹ Alcuin, Epistulae, št. 99, 107, 110–113, 184; Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796.

⁶⁰ Conversio Bagoariorum et Carantanorum cc. 10–13; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 193 sl.; Pohl, 'Das sanfte Joch Christi', 275; Wolfram, *Conversio* (2013), 174 sl., 191 sl., 203 sl.

⁶¹ Wood, *Missionary Life*, 207 sl.; Padberg, *Christianisierung*, 141.

⁶² Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 5; za *populum gentis illius* in za začetke Salzburškega misijona v Karantaniji gl. Wolfram, *Conversio* (2013), 126 sl.

tudi, da so delovali z njegovim soglasjem.⁶³ Kdor bi jim kakor koli škodoval ali celo stregel po življenju, bi prekršil pravilo nenevarnega bivanja, za kar so bile na primer po bavarskem pravu zagrožene visoke denarne kazni.⁶⁴ Misijonarji so v Karantaniji delovali pod zaščito kneza in s tem v za njih precej varnem okolju.

Če se je kdo med njimi nadejal mučeniške smrti pri spreobračanju »najbolj grozних poganov« (*crudelissimi pagani*), kot so v Salzburgu še okrog leta 800, vendar za čas pred začetkom njihovega pokristjanjevanja, označili svoje karantranske sosedse, ni bil na pravem mestu.⁶⁵ Doleteti bi ga znalo razočaranje, ki ga je doživel Amand v 7. stoletju, ko ga Slovani, med katere je šel nekam ob Donavi pridigat evangelij, niso hoteli ubiti in ga ovenčati s tako zeleno krono mučeništva.⁶⁶ Ena od posledic večjega občutka varnosti je bila, da misijonarjem ni bilo treba spreminjati življenjskih navad in svojega zunanjšega izgleda ter se prilagajati okolju, v katerega so prišli. To je okrog leta 770 skoraj stalo glave Lebuina, ki je k Sasom prišel v duhovniškem oblačilu, s procesijskim križem in evangeliarjem v rokah,⁶⁷ medtem ko je Adalbert-Vojteh iz Prage, ko je opazil, da ga Prusi gledajo, kot da je z drugega sveta, odložil duhovniško obleko in si pustil rasti lase in brado, kot je bilo to v navadi pri domačinih. A tudi ta prilagoditev mu ni rešila življenja.⁶⁸

Pokristjanjevanje in socialna akomodacija

Prihod misijonarjev in z njimi zvezan verski preobrat je pomenil za gentilno religiozne skupnosti veliko preizkušnjo. Ne le, da niso stremeli vsi pogani iti skozi Avguština »vrata vere« in stopiti v krstilni bazen, ampak jim je bilo tudi težko razložiti že sam po sebi težak teološki problem troedinega boga in nič manj, zakaj se morajo ob sprejemu novega boga odpovedati starim, jih tako rekoč izdati in videti v njih hudičevo delo, kar je povzročalo velike lojalnostne konflikte. Frizijski knez Radbod († 719) zagotovo ni bil edini, ki bi bil raje s svojimi predniki v peklju, kot pa sam v nebeškem kraljestvu, in se zato ni hotel krstiti.⁶⁹ Poleg verske spreobrnitve je pomenil sprejem krščanskega boga tudi prevzem novih etičnih in moralnih standardov, kulturnih vzorcev in vedenjskih norm. V dekalogu kodificiran družbeni red je tvoril skupaj s tostransko pokoro in obljubo onstranskega plačila podlago za od Cerkev sankcionirano etiko, katere izpolnjevanje je popolnoma spremenilo poganski način življenja. Zahteva po življenju v skladu s krščansko etiko in v okviru Cerkev je bila vseprisotna in tozadevni ukazi, navodila in opozorila so zadevala prav vse.

⁶³ Weitzel, Gast, -recht, -gericht, 1130 sl.; isti, Fremde, -recht, 909 sl.; Lübke, *Fremde im östlichen Europa*, 123 sl.

⁶⁴ Lex Baiwariorum IV 31, 32.

⁶⁵ Breves Notitiae 8.2, podobno 3.15.

⁶⁶ Vita Amandi episcopi I 16; Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* 1, 301 sl.; Wood, *Missionary life*, 39 sl.

⁶⁷ Vita Lebuini antiqua 6.

⁶⁸ Brun von Querfurt, Vita sancti Adalberti episcopi et martyris 26; k strategijam preživetja misijonarjev gl. Wood, *Missionary life*, 258 sl.

⁶⁹ Vita Vulframni episcopi Senonici 9; Padberg, *Christianisierung*, 59.

Na takšen način je bila prepovedana cela vrsta starih praks, kot sta bila poganski pokop in kult, mnogoženstvo, promiskuiteta in sploh vse, kar je bilo v nasprotju s krščanskim pojmovanjem poroke, zakona in družine. Obvezni sta postala gradnja cerkvà in desetina, prav tako post in spoved, praznovanje svetnikov in drugih cerkvenih praznikov ter obiskovanje maše v nedeljo. Zlasti z uveljavitvijo nedelje kot »gospodovega dne« (*dominica = dies Domini*), na katerega je bilo prepovedano (kmečko) delo, je življenje dobilo trden in ustaljen ritem.⁷⁰

V praksi je to pomenilo premagati številne težave in zlomiti marsikateri odpor. Dobro predstavo o velikih spremembah, ki jih je za poganske skupnosti s seboj nosila krščanska vera, dajejo *Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum* iz leta 866. Gre za obsežne odgovore papeža Nikolaja I. (858–867) na neohranjen katalog vprašanj bolgarskega kana Borisa-Mihaela, ki je malo predtem sprejel krst iz Konstantinopla in se hotel nato odtegniti njegovemu vplivu z navezavo na Rim.⁷¹ Vprašanja, katere živali sme človek jesti, ali se lahko nosi amulet in uporablja magične kamne, ali se lahko moli za poganske prednike, ali ženske lahko nosijo hlače, ali ima lahko kristjan dve ženi ipd., dobro zrealijo situacije, s katerimi so se morala spoprijemati poganska družbena okolja, in čisto praktične probleme, ki so jih morala reševati po verski spreobrnitvi.⁷²

Spremeniti življenjsko rutino in živeti po krščanskih načelih zagotovo ni bilo enostavno in vernike je bilo treba že od samega začetka neprestano opozarjati, kaj je prav in kaj narobe, kaj je greh in kaj je dobro delo. Tako prinaša npr. že prvi Brižinski spomenik katalog grehov, ki se jih mora vsak vernik spovedati in mednje so sodili: kriva prisega, laž, tatvina, zavist, skrunitev, nečistovanje, obrekovanje, nespoštovanje nedelje, božiča in posta. Drugi Brižinski spomenik pa šteje med »satanova dela« (pogansko) žrtvovanje, oklevetanje bližnjega, tatvino, uboj, naslado, nespoštovanje prisige in sovrašтво, medtem ko so dobra dela opravljali tisti, ki so »lačnega hranili, žejnega napajali, bosega obuvali, nagega odevali, onemoglega v imenu božjem obiskovali, mrzlega ogrevali, tujca pod krove svoje vodili, v temnicah in železnih verigah uklenjene obiskovali, in v imenu božjem jih težili.«⁷³

Pokristjanjevanje, moč in oblast

Z novo vero se je spremenilo tudi razmerje med nosilci družbene moči. Skupine, ki so obvladovale gentilne sakralno-religiozne sfere, so izgubile svoj vpliv in bile družbeno marginalizirane, kar je bil gotovo eden od vzrokov uporov, ki so se v Karantaniji dogajali v šestdesetih letih 8. stoletja. Trikrat v razmiku šestih let se

⁷⁰ Podrobneje gl. Štih, *Integracija*, 17 sl.

⁷¹ Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht*, 356 sl.

⁷² *Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum* cc. 33, 43, 51, 59, 62, 79, 88. Gl. Dujčev, *Die Responsa Nicolai I. papae*, 343 sl.; Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum*, 35 sl., 68 sl. (z nemškimi prevodom *Respons: 400–488*); Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht*, 380 sl.

⁷³ Brižinski spomeniki/*Monumenta Frisingensia* 48, 52, 60 oz. 84, 88, 96 (prevod v sodobno slovenščino).

je tamkajšnja opozicija s silo uprla verskim in družbenim spremembam, ki so tedaj intenzivno potekale v Karantaniji. Dvakrat je Hotimirju uspelo, da je z lastnimi silami zatrl upor, po njegovi smrti leta 769, ki je nemara zvezana tudi z izumrtjem knežje rodbine, pa je izbruhnil tretji, najsilovitejši in obenem najuspešnejši upor. Za tri leta je prišla v Karantaniji na oblast opozicija, ki je prekinila s Hotimirjevo politično in versko usmeritvijo. Misijonarji so se morali vrniti na Bavarsko, pokristjanjevanje pa je bilo zaustavljeno.⁷⁴ Predstavljivo je, da so bile v teh razmerah uničene tudi cerkve iz začetnega obdobja pokristjanjevanja, ki so simbolizirale pregnano vero in z njo zvezan režim.⁷⁵ V Salzburgu so upore v Karantaniji označili z besedo *carmula* in s tem s pojmom, ki sodi bolj v politični kot religiozni vokabular. V bavarskem pravnem jeziku je beseda pomenila upor proti legitimni oblasti⁷⁶ in z njo so na Bavarskem opisali tudi upore Pipinovega sina Bernharda v Italiji, spodnjepanonskega kneza Ljudevita, kot tudi moravskega kneza Rastislava.⁷⁷ Upore v Karantaniji so torej v prvi vrsti razumeli kot politično, in ne versko dejanje.

Stvari je v stare tirnice vrnil šele vojaški pohod bavarskega vojvode Tasila III. leta 772, na katerem je »premagal Karantance«.⁷⁸ V Regensburgu in Salzburgu so Tasilovo karantansko zmago, ki je bila sploh njegov edini vojaški podvig, primerjali z uničenjem saškega poganskega svetišča *Irmisul* s strani Karla Velikega.⁷⁹ Nek Clemens *peregrinus* – prav mogoče neuspešen karantanski misijonar irskega izvora⁸⁰ – pa je na predvečer Tasilovega karantanskega trumfa goreče pozival bavarskega vojvodo na boj s pogani, »ki ne verujejo v boga, ampak slavijo malike« ter prosil boga, da mu podeli zmago, kot jo je nekoč Konstantinu Velikemu.⁸¹ Prav iz razloga, »da se neverni rod Slovanov pripelje na pot resnice«, je ustanovil Tasilo III. leta 769 samostan v Innichenu ob izviru Drave na sami bavarsko-karantanski meji in poskusil z okrepljeno misijonsko akcijo urediti razmere v Karantaniji.⁸² Po sili je posegel šele, ko dogajanja ni bilo mogoče spraviti pod kontrolo na miren način. Pri tem je k Tasilovi odločitvi za vojaško intervencijo v Karantaniji svoje lahko prispeval novi papež Hadrijan I. (772–795), ki je za binkošti istega leta v Rimu krstil in mazilil njegovega sina Theoda.⁸³ Otrok je bil, kot je opozoril Herwig

⁷⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 167 sl.; Wolfram, *Conversio* (2013), 129 sl.

⁷⁵ V tem smislu že Kahl, *Streifzüge*, 126.

⁷⁶ *Lex Baiuvariorum* II, 3; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 472; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 280.

⁷⁷ *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores* a. 818, 819; *Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensis antiquis derivati* a. 854.

⁷⁸ *Auctarium Garstense* a. 772.

⁷⁹ *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores* a. 772, *Annales Iuvavenses maximi* a. 772.

⁸⁰ *Salzburger Formelbücher und Briefe*, 19 sl.; Kahl, *Streifzüge*, 351.

⁸¹ *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, št. 1; Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 54 sl.

⁸² Zadnja izdaja: *Tiroler Urkundenbuch* II/1, št. 50. O ustanovni listini za Innichen nazadnje: Wolfram, *Die Bekehrung*, 153 sl.

⁸³ *Annales Admontenses* a. 772; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 469 sl.; Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 51 sl.

Wolfram, prvi nekraljevski in nekarolinški princ, ki mu je kakšen papež podelil zakrament krsta.⁸⁴ Za prestiž krščanskega kneza, katerega dinastija je dobila najvišjo cerkveno legitimacijo, prevlada poganske opozicije v njemu podrejeni Karantaciji vsekakor ni bila sprejemljiva.

Apostazija

Povsem mogoče je, da je bila Tasilova vojaška intervencija v Karantaciji utemeljena in legitimirana z apostatskim pravom. Tako kot v drugih primerljivih situacijah, je tudi za Karantance veljalo, da je neki *gens* spreobrnjen od trenutka dalje, ko je krst sprejela vodilna politična garnitura s knezom na čelu. S krstom, ki je kot zakrament ireverzibilen akt, pa je posameznik postal tudi član Cerkve. To je med drugim pomenilo podreditev njeni jurisdikciji, kjer je zlasti hud prekršek cerkvene discipline predstavljalo odpadništvo od vere (nazaj v poganstvo ali v herezijo). Za zatiranje apostazije, za vrnitev tistih, ki so prelomili krstne obljube nazaj v naročje krščanske vere in Cerkve, pa so bila cerkvenopravno dovoljena vsa sredstva, vključno s smrtno kaznijo. Zato je tisto, kar se nam na prvi pogled kaže kot »pokristjanjevanje z mečem«,⁸⁵ bilo velikokrat v resnici znotrajcerkveno discipliniranje. Hans-Dietrich Kahl je poskušal prav s tem motivom, na katerega opozarja tudi Matthias Becher, razložiti eskalacijo nasilja v saških vojnah Karla Velikega po letu 778. Sasi so s svojo vstajo pod Widukindom in odpadom od krščanske vere prelomili tako zvestobo frankovskemu kralju kot so postali apostati. S tem so dali Karlu Velikemu formalno opravičilo za najbolj trdo postopanje, kajti apostazija je veljala za najtežje od vseh hudodelstev in je bila s tem slabša od vztrajanja v poganstvu.⁸⁶ Podobno je poskušal tudi Matthias Hardt razložiti nekatera nasilna dejanja pri rekristjanizaciji Ljutičev in drugih polabskih Slovanov v 11. stoletju.⁸⁷ V enaki meri je bila tudi Tasilova vojaška intervencija v Karantaciji lahko cerkvenopravno legitimirana z apostatskim pravom, čeprav apostatski diskurz, kot se zdi, ni bil ravno običajen pri opravičevanju prelivanja poganske krvi.⁸⁸ Vprašanje vsekakor zasluži nadaljnje raziskave.

Kakor koli je že bilo, s Tasilovo zmago je bila karantanska opozicija premagana, vprašanje pa je, ali je bila tudi že dokončno odpravljena. Slabih petdeset let

⁸⁴ Wolfram, *Grenzen und Räume*, 89.

⁸⁵ Gl. zbornik *Schwertmission*. Za apostazijo gl. na splošno Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 318 sl., 502 sl.

⁸⁶ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 264 sl.; 332 sk., 381 sl; Becher, *Der Prediger mit eiserner Zunge*, 42 sl.

⁸⁷ Hardt, *Kirchenorganisation oder Aufstand*, 64 sl.

⁸⁸ V tem smislu Kamp, *Einleitung*, 20. Vendar je obenem treba opozoriti, da je npr. Wippo, *Gesta Chuonradi II. imperatoris* c. 33 opravičil vojaški pohod Konrada II. proti Ljutičem leta 1035 prav s tem, da so postali apostati (*Liutizi... quique olim semichristiani, nunc per apostaticam nequitiam omnino sunt pagani*). Hardt, *Kirchenorganisation oder Aufstand*, 64 sl., tega presenetljivo ne omenja. Gl. tudi Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 509; Wolfram, *Konrad II.*, 241.

kasneje se je namreč uporu spodnjepanonskega kneza Ljudevita, ki je na sosednja ljudstva deloval izrazito integrativno, pridružil tudi del Karantancev, del pa je ostal zvest frankovskemu režimu.⁸⁹ Takšno stanje odraža globoko razklanost karantanske družbe. Poročilo, da so brezbožni Slovani, *impii Sclavi*, leta 820 po skoraj stotih letih ponovno požgali samostansko celico sv. Maksimilijana v salzburško-bavarskem Bischofshofnu v Pongauu⁹⁰ in da je bila morda ob isti priliki uničena tudi neka cerkev sv. Mihaela (v sosednjem Lungauu?),⁹¹ pa daje slutiti, da so za upornim delom Karantancev stale iste poganske sile, ki so se upirale že za časa Hotimirja. Vsekakor so pogani in njihovi konflikti s kristjani v Karantaniji dokumentirani še po sredi 9. stoletja v času pokrajinskega škofa Osvalda (po 836–ok. 863).⁹² Povsem mogoče je torej, da je notranja razklanost, ki je prvič otipljiva prav ob začetkih pokristjanjevanja, opredeljevala karantansko družbo na dolgi rok in da je Tasilova zmaga leta 772 zgolj potlačila veliko nezadovoljstvo dela Karantancev, ki je nato ponovno izbruhnilo na plan ob prvi naslednji veliki politični krizi.

Pokristjanjevanje in integracija

Ponovni podreditvi Karantancev leta 772 je sledila okrepljena integracija, ki jo je najbolj vidno signalizirala postavitve novega kneza po bavarskem okusu.⁹³ To je postal Valtunk, Prešernov Valjhun. Z njegovo prošnjo Virgilu, naj zopet pošlje duhovnike, so bile ponovno vzpostavljene potrgane vezi s Salzburgom. V naslednjih dvanajstih letih je do škofove smrti leta 784 v Karantanijo prišlo še šest skupin duhovnikov-misijonarjev.⁹⁴ Najpomembnejše dejanje te okrepljene misijonske dejavnosti pa je bila ustanovitev samostana v Molzbichlu pri Špitalu ob Dravi, ki ni bil samo prvi v Karantaniji, ampak v celotnem slovanskem svetu. Tamkajšnja, z marmorno opremo bogato okrašena cerkev je bila prvotno najverjetneje posvečena Nonozu (in šele kasneje Tiburciju), lokalnemu svetniku in diakonu iz obdobja gotske

⁸⁹ Annales regni Francorum a. 819, 820.

⁹⁰ Salzburger Formelbücher und Briefe, št. 2

⁹¹ Salzburger Formelbücher und Briefe, št. 4. Cerkev sv. Mihaela v istoimenem kraju spada med najstarejše v Lungauu (gl. Klebel, *Der Lungau*, 40 sl.), ki je bil do srede 13. stol. del Koroške oz. Karantanije. Po v 13. stol. zabeleženem izročilu naj bi bila v njej pokopana bavarski vojvoda Theodo in njegova žena Gleisnot (Auctarium Ekkehardi Altahense, 360). Na to izročilo se navezuje zgodba o bitki med Slovani in Bavarci na »Krvavi planini« (Blutige Alm) vzhodno od Katschberga, v kateri naj bi padel bavarski vojvoda Diet, ki je imensko identičen s Theodom; gl. Kahl, *Streifzüge*, 60 sl.

⁹² Monumenta historica ducatus Carinthiae 3, št. 23; Excerptum de Karentanis [1]; Wolfram, *Conversio* (2013), 215 sl.

⁹³ Z okrepljeno povezavo z Bavarsko je bilo tudi dokončno konec avarskega vpliva v Karantaniji, kar dobro korespondira z ugotovitvijo arheologov, da v Karantaniji ni avarskih najdb, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas po 770: Szameit, *Merowingisch-karantansisch-awarische Beziehungen*, 23; Gleirscher, *Karantaniens*, 118; Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens*, 161 sl.

⁹⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5. Za kronologijo salzburških karantanskih misijonov pod Virgilom gl. Wolfram, *Conversio* (2013), 129 sl.

oblasti.⁹⁵ Njegove relikvije so bile skupaj z nagrobnikom prenesene z neznanega mesta prvotnega čaščenja v novozgrajeno misijonsko središče, katerega ustanovitev se v zadnjem času pripisuje lokalnemu slovanskemu velikašu (Domicijan?), in ne več bavarskemu vojvodi Tasilu III.⁹⁶ Hkrati ni mogoče izključiti možnosti – vendar tudi dokazati ne – da so za potrebe okrepljene misijonske dejavnosti prav tu nastala oziroma bila prevedena v slovanski jezik domačinov tista verska besedila, ki jih poznamo v kasnejšem prepisu pod imenom Brižinski spomeniki.⁹⁷

Okrepljena duhovna in kulturna integracija po letu 772 se je kazala tudi v načinu prezentacije družbene elite. Njeno novo samorazumevanje se je odrazilo v gradnji lastniških cerkvâ. Bile so bogato okrašene s pleteninasto ornamentiko in drugo marmorno opremo, ki si jih je zaradi visokih stroškov gradnje lahko privoščila le najvišja družbena garnitura. Njihova sled se je na Koroškem ohranila v številnih kamnitih artefaktih, ki jih je Kurt Karpf datiral v zadnjo četrtino 8. in prvo četrtino 9. stoletja.⁹⁸ S temi prestižnimi cerkvami je karantanski vodilni sloj plakativno demonstriral svojo opredelitev za novo vero in s tem tudi svojo lojalnost do bavarskih agilofinških in zatem karolinških gospodarjev, kot je obenem reprezentiral lasten gosposki sijaj in z njim svoj visoki družbeni položaj. Koroški artefakti s pleteninasto ornamentiko so tako oddaljena priča globoke verske, kulturne in politične transformacije v Karantaniji pod njenimi zadnjimi knezi in obenem izraz integracijskih procesov, ki so že pred koncem 8. stoletja zajeli vrhnji sloj karantanske družbe.

Z ne tako dolgo nazaj odkritim napisom ustanovitelja cerkve v St. Peter am Bichl je ta družbena skupina stopila celo iz anonimnosti. Na fragmentu arhitrava tamkajšnje cerkve, ki je bila že od prej poznana po izjemno kvalitetnih artefaktih s pleteninasto ornamentiko, se je ohranil del napisa z dvema imenoma: *[O]tker–Radozla[v]*. Ne moremo izključiti, da je ustanovitelj cerkve v St. Petru am Bichl, ki se nahaja le slabe štiri kilometre zahodno od Krnskega gradu, bil zadnji, leta 828 odstavljene knez Karantancev. Konverzija ga omenja z imenom Etgar, ki je identično imenu Otker.⁹⁹ Je bilo torej zadnjemu karantanskemu knezu ime Radoslav in je kasneje (ob krstu?) dobil še ime Otker/Etgar?¹⁰⁰ Tej skupini bi lahko

⁹⁵ Karpf, Heiliger Nonnosus, 145 sl.; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 51 sl. O diakonu Nonozu v času ostrogotske oblasti v Noriku gl. nazadnje Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 416 sl.

⁹⁶ Karpf, Heiliger Nonnosus, 154 sl., 160 sl.; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 54; Wolfram, *Die Bekehrung*, 158 sl.

⁹⁷ Pleterski, *Arheologija*, 27 sl.

⁹⁸ Karpf, *Repräsentation und Kirchenbau*, 711 sl.; isti, *Slawische Fürsten*, 209 sl.

⁹⁹ Glaser, *Inscription*, 19 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 53; Štih, *Integracija*, 14, 17. Imeni je mogoče interpretirati na več načinov. Z njima sta lahko mišljena dva ustanovitelja, lahko pa tudi le en ustanovitelj z dvojnimi imenom ali pa en ustanovitelj poleg katerega je navedeno še očetovo ime (*[O]tker–Radozla[vi filius]*). Etgar: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10.

¹⁰⁰ Dvojno slovansko-germansko ime je v drugi polovici 10. stol. nosil tudi graditelj cerkve v Klančah v Podjuni *nobilis vir Tessina cognomine Rapoto* (*Monumenta historica ducatus Carinthiae* 1, št. 7), kot tudi že omenjeni praški škof Vojteh-Adalbert, ki je svoje drugo ime dobil po svojem krstnem botru, magdeburškemu nadškofu (Brun von Querfurt, *Vita sancti Adalberti episcopi et martyris* 4). Tudi ime Etgar je germansko oz. anglosaško; gl. Wolfram, *Conversio* (1979), 126.

pripadal tudi Domicijan, ki naj bi po precej kasnejši legendi spreobrnil domačine okrog Millstattskega jezera v krščanstvo, ustanovil tam prvo cerkev (samostan) in zatrl poganstvo. Dolgo časa je veljal ta »knez« za legendarno osebo, izmišljotino millstattskih menihov v 12. stoletju, vendar odkritje fragmenta njemu pripisane nagrobne plošče utrjuje možnost, da bi lahko šlo za historično osebo, ki je živela v času Karla Velikega in kot lokalni oblastnik aktivno sodelovala pri uveljavitvi krščanstva v svojem okolju.¹⁰¹

Spet drugače je z duhovnikom Ingom, ki je bil zagotovo historična osebnost in ga je pred več kot tridesetimi leti Herwigu Wolframu uspelo »rešiti« iz vrste legendarnih karantanskih knezov.¹⁰² V Karantaniji je deloval pred koncem 8. stoletja za časa škofa Arna, ki je leta 785 nasledil Virgila in postal 798 prvi salzburški nadškof in bavarski metropolit. Preden je Arn na ukaz Karla Velikega leta 799 postavil Teoderika za pokrajinskega škofa v celotni salzburški Sklaviniji, ki je poleg Karantanije obsegala še nekdanjo avarsko Panonijo severno od Drave, je bil Ingo vodilni misijonar v Karantaniji.¹⁰³ V Konveziji je Ingo, ki je imel tolikšno avtoriteto, da so njegove ukaze ubogali, tudi če je poslal zgolj »pergament brez pisave« (*carta sine litteris*), povezan z zgodbo o gostiji, na kateri so krščeni sužnji jedli iz zlatih posod, njihovi poganski gospodarji pa so morali pred vrati jesti s tal kot psi, nakar so se dali hitro podučiti v veri in se krstiti.¹⁰⁴

Zgodba se zgleduje po bibličnih motivih in je v podobnih oblikah poznana tudi od drugod. Že Siharij, odposlanec frankovskega kralja Dagoberta I., naj bi zavrnil sklenitev prijateljstva s kraljem Slovanov Samom zato, ker ni mogoče, da bi »lahko kristjani in božji služabniki sklenili zvezo s psi«; moravski »kralj« Svetopolk naj bi postregel češkega kneza Bořivoja kot psa na tleh, nakar je ta sprejel krst od Metoda, in še za mejnega grofa Teoderika na Saškem je bil v poznem 10. stoletju nekrščen sin slovanskega kneza Mistivoja navaden pes, ki si ne zasluži krščanske neveste.¹⁰⁵

V pripovedi o Ingovi pojedini gre torej v prvi vrsti za literarno parabolo o čistosti in posebnosti krščanstva in s tem skoraj gotovo za zgodbo brez zgodovinskih reminiscenc.¹⁰⁶ Iz našega zornega kota je zanimiva zato, ker se v njej zrcali zelo razširjenja misijonska metoda posredne prisile pokristjanjenja (*compellere intrare*; Lk 14, 23).¹⁰⁷ Auguštinov imperativ prostovoljnega sprejema vere, povezan z notranjo spreobrnitvijo, je bil visoko postavljen ideal in tisti, ki ni bil pripravljen sprejeti s

¹⁰¹ Glaser, *Eine Marmorinschrift*, 303 sl.; isti, *Domicianus dux*, 137 sl.; Nikolasch, *Domitian von Millstatt*, 151 sl.; isti, *Erfindung oder Wirklichkeit?*, 103 sl.; Kahl, *Der Millstätter Domitian*, 11 sl. Skeptično oz. odklonilno: Forstner, *Domitianfragment*, 231 sl.; Tomaschek, *Legende*, 143 sl.; Wolfram, *Conversio* (2013), 153 sl.

¹⁰² Wolfram, *Conversio* (1979), 96 sl.

¹⁰³ Wolfram, *Conversio* (2013), 151 sl.

¹⁰⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 7; Kos, *Carta sine litteris*, 97 sl.

¹⁰⁵ Fredegar, *Chronicae* IV, 68; *Legenda SS. Cyrilli et Methodii, patronorum Moraviae* c. 14; Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* II 42 Schol. 27 (30). Gl. tudi Pohl, 'Das sanfte Joch Christi', 271.

¹⁰⁶ Wolfram, *Conversio* (2013), 156 sl.

¹⁰⁷ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 483 sl.

strani Alkuina propagirani »blagi Kristusov jarem in njegovo sladko breme«, *leve Christi iugum et onus suave* (Mt 11, 30),¹⁰⁸ je moral vedeti, da prinaša vztrajanje v poganstvu socialno izključitev, izgubo prestiža in/ali ekonomske posledice.¹⁰⁹

Slovanska desetina

Alkuin, duhovni pripravljalec in idejni vodja avarskega misijona,¹¹⁰ je prisopodobo o »blagem Kristusovem jarmu« uporabil v pismu dvornemu komorniku Meginfridu in jo povezal z vprašanjem desetine pri pokristjanjevanju Sasov. Tudi v korespondenci s Karlom Velikim in salzburškim škofom Arnom je na predvečer avarskega misijona opozarjal na odvrčajoč učinek desetine: »Desetina je dobra za našo blaginjo, vendar je bolje odpovedati se ji, kot pa izgubiti vero« (*melius est illam amittere quam fidem perdere*);¹¹¹ treba je biti »pridigar usmiljenja, ne pobiralec desetini« (*predicator pietatis, non decimarum exactor*).¹¹² Koliko je to njegovo opozorilo zaleglo, je težko reči. Protokol škofovske sinode »*ad ripas Danubii*« iz leta 796, na kateri sta sodelovala tudi oglejski patriarh Pavlin in salzburški škof Arn, ki sta še kako dobro poznala Alkuinova stališča, vprašanja desetine ne omenja niti z besedo.¹¹³ Toda kasneje je na področju salzburške nadškofije na Koroškem in Štajerskem izpričana posebna slovanska desetina, *decima Sclavorum*, ki je bila fiksirana in hkrati precej nižja od kánonske variabilne desetine.¹¹⁴ V veljavi je bila vse do nadškofa Gebharda (1060–1088), ki jo je odpravil.¹¹⁵

Po prevladujočem mnenju so njeni začetki povezani prav s pokristjanjevanjem panonskih Avarov in Slovanov, čeprav na področju oglejskega patriarhata južno od Drave ni izpričana.¹¹⁶ Na drugi strani kaže določba sinode v Triburju iz leta

¹⁰⁸ Alcuin, *Epistulae*, št. 111.

¹⁰⁹ Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 24.

¹¹⁰ Gl. Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 93 sl., zlasti 116, sl.; Diesenberger/Wolfram, *Arn und Alkuin*, 81 sl.

¹¹¹ Alcuin, *Epistulae*, št. 110.

¹¹² Alcuin, *Epistulae*, št. 107.

¹¹³ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796*

¹¹⁴ Razlika je dobro opisana v tradicijski notici iz Admonta iz ok. 1175 (*Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark 1*, št. 585): *Que sit distantia seu differentia inter decimarum consuetudinariam [= Sclavorum, op. P. Š.] et acquisitoriam in ista ecclesia sciendum. Gebhardus archiepiscopus cum primum susceperat Salzburgensem episcopatum, homines ecclesie istius et singulis hobis non plus decimarum quam L manipulos sillingis et L avene et pondus lini quod dicitur shote, vel agnum solvere consueverunt quantuscumque illis fructus perveniret, et hec dicitur decima consuetudinaria [...]. Confortato autem archiepiscopo Gebhardo et successore ipsius Chunrado iustam decimam per omnem episcopatum reddi vel dari exegerunt, scilicet de omnibus bonis tam pecudum quam fructuum decimam partem, et hoc dicitur decima acquisitoria [...].*

¹¹⁵ *Catalogus praesulum Salisburgensium*, 20; *Vita Gebhardi archiepiscopi Salisburgensis*, 25; *Vita Gebhardi et successoris eius*, 36. Gl. Dopsch, *Gebhard*, 43 sl.

¹¹⁶ Za problematiko slovanske desetine gl. Blaznik, *Podložniške obveznosti*, 254; Vilfan, *La cristianizzazione*, 849 in op. 13 (z vso starejšo literaturo); Dopsch, *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*, 163 in op. 47; Zemljevid s kraji, kjer je dokumentirana slovanska desetina, ima

1036, da naj »služijo vsi Slovani desetino tako kot ostali kristjani«, da se izjema ni nanašala samo na vzhodnoalpski-panonski prostor in da ne gre za nobeno regionalno posebnost.¹¹⁷ Zelo verjetno je torej, da je bila slovanska desetina uvedena z ozirom na splošno nižjo stopnjo gospodarstva pri Slovanih, ki ni dovoljevalo izterjave kánonske desetine.¹¹⁸ Vendar hkrati to ne izključuje možnosti, da so začetki slovanske desetine povezani s pokristjanjevanjem v Avariji, od koder je bila nova praksa nato presajena še v preostale dele frankovsko-otonske Sklavinije. Slovansko desetino je vsekakor mogoče razumeti kot enega od številnih primerov akomodacije misijonske prakse danim socialnim razmeram in gospodarskim zmožnostim. Nekaj podobnega je storil približno v istem času novo vzpostavljeni frankovski režim pod vojvodo Ivanom tudi v Istri: desetino, ki so jo Istrani dajali Cerkvi, je za tri leta namenil poganskim Slovanom, ki jih je koloniziral na mestom in kaštelom pripadajoča ozemlja.¹¹⁹ Tako jim je olajšal preživetje v začetni fazi njihove naselitve, ko so si morali šele urediti lastne gospodarske obrate, kakršni koli so že bili.

Zaključek

Ena od velikih zgodovinskih vlog krščanstva je bila, da je slovanska srednja Evropa v zgodnjem srednjem veku postala del zahodne Evrope. Sprejetje krščanstva je za posameznike in njihove skupnosti pomenilo politično legitimacijo s strani frankovskih kraljev in cesarjev in je odpiralo pot njihovi integraciji v družbo, kjer so bile krščansko-cerkvene norme podlaga družbenega reda. Brez krsta ne bi imeli Pribina in njemu podobni slovanski veljaki nobenih možnosti za bleščeče kariere, ki so jih naredili na bavarskem Vzhodu pod karolinškimi vladarji in se ne bi mogli integrirati v vrste tamkajšnje frankovsko-bavarske elite.¹²⁰ Prva slovanska gentilna skupnost, ki se je odprla krščanstvu, so bili Karantanci. Njihovo pokristjanjevanje se je začelo že kmalu po sredini 8. stoletja in z njim se je za katoliško Cerkev odprlo povsem novo polje delovanja. Prvič je morala začeti govoriti v slovanskem jeziku, v katerem je bilo treba povsem na novo ustvariti krščansko terminologijo oznanjenja. To je bila težka naloga, ki je predstavljala velik izziv tako za misijonarje kot za poganske Karantance. Sprejem krščanskega boga namreč ni pomenil le verske spreobrnitve, ampak je s seboj prinesel tudi velike in najbolj daljnosežne družbene spremembe, od katerih mnoge – kot je npr. sprejetje krščanskega koledarja – še danes opredeljujejo ritem našega življenja.

Širša perspektiva nam ob razumevanju razlik med gentilnimi religijami in krščanstvom ter ob upoštevanju temeljnih misijonskih načel omogoča, da vsaj do neke mere pogledamo v zakulisje pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, s čimer

Kronsteiner, Die Slawen in Österreich, zemljevid št. 4.

¹¹⁷ Concilium Triburiense c. 6; Wolfram, *Konrad II.*, 329.

¹¹⁸ Vilfan, *La cristianizzazione*, 849.

¹¹⁹ Placitum Rizianense 78/11 sl.; gl. Krahwinkler, '...in loco qui dicitur Riziano...' , 44 sl.; Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, 87; Štih, *Begegnung, Akkulturation und Integration*, 272 sl.

¹²⁰ Štih, *Integracija*, 13 sl.

lažje in bolje razumemo družbena stanja in transformacije, s katerimi so se morale spoprijeti tamkajšnje skupnosti in njihovi člani. Obenem to ne bi bilo mogoče – in to še zlasti velja za Karantanijo in nekoliko manj za Panonijo, kjer je zlasti kasnejše delovanje (Konstantina in) Metoda vendarle pustilo precejšnje sledi tudi drugod – brez izjemnega vira, ki na prav poseben način poroča o začetkih pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji: brez v Salzburgu 870 napisane *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki nam edini prinaša vsaj nekoliko podrobnejše informacije o kakšni slovanski gentilno-etnični skupnosti že za čas pred koncem 8. stoletja. Herwig Wolfram je pred kratkim pokazal, kako bi izgledalo pokristjanjevanje Karantancev brez poznavanja tega vira in rezultat je bil pričakovano precej skromen.¹²¹

Viri in literatura

Viri

Kratice

Con. – Concilia

Const. – Constitutiones

Epp. – Epistolae

LL – Leges

MGH – Monumenta Germaniae Historica

N. S. – Nova Series

SS – Scriptores

Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. Brenhard Schmeidler, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [2] (Hannover/Leipzig³ 1917, ponatis 1993).

Admonitio generalis, ed. Hubert Mordek (†)/Klaus Zechiel-Eckes (†)/Michael Glatthaar, MGH Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 16 (Hannover 2012) 180–239.

Alcuin, *Epistolae*, ed. Ernst Dümmler, MGH Epp. 4, Epp. Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 1–481.

Annales Admuntenses a. 772, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 9 (Hannover 1851, ponatis 1983) 569–579.

Annales Iuvavenses maximi, ed. Harry Bresslau, MGH SS 30/2 (Leipzig 1934, ponatis 1976) 732–740.

Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, ed. Friedrich Kurze, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [6] (Hannover 1895, ponatis 1950).

Annales sancti Emmerami Ratisponensis maiores, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH SS 1 (Hannover 1826, ponatis 1976) 92–93.

Annales sancti Rudberti Salisburgenses, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 9 (Hannover 1851, ponatis 1983) 758–810.

Appendix ad Alcuini epistolas, ed. Ernst Dümmler, MGH Epp. 4, Epp. Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 482–493.

¹²¹ Wolfram, *Die Bekehrung*.

- Arbeo, *Vita vel passio Haimhrammi episcopi et martyris Ratisponensis*, ed. Bruno Krusch, *Arbeonis vitae sanctorum Haimhrammi et Corbiniani*, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [13] (Hannover 1920) 26–99.
- Auctarium Ekkehardi Altahense, ed. Philip Jaffé, MGH SS 17 (Hannover 1861, ponatis 1990) 360–365.
- Auctarium Garstense, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 9 (Hannover 1851, ponatis 1983) 561–569.
- Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. Günter Spitzbart secundum editionem quam paraverant Bertram Colgrave et Roger A. B. Mynors (Darmstadt 21997).
- Breves notitiae, ed. Fritz Lošek, *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, v: Herwig Wolfram (Hg.), *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006)* 88–119.
- Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Znanstvenokritična izdaja, ed. Darko Dolinar/Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja (Ljubljana 2004).
- Brun von Querfurt, *Vita sancti Adalberti episcopi et martyris*, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH SS 4 (Hannover 1841, ponatis 1982) 596–612.
- Carmina Salisburgensia, ed. Lukas Wolfinger, *Die sogenannten »Carmina Salisburgensia« und der Clm. 14743*, v: Herwig Wolfram (Hg.), *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006)* 179–261.
- Catalogus praesulum Salisburgensium, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 11 (Hannover 1854, ponatis 1994) 19–25.
- Concilium Triburiense, ed. Ludwig Weiland, MGH Const. et acta publica imperatorum et regum 1 (Hannover 1893, ponatis 2003) 88–89.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796, ed. Albert Werminghoff, MGH Conc. 2/1, Conc. aevi Karolini 1/1 742–817 (Hannover/Leipzig 1906, ponatis 1997) 172–176.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum, ed. Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997)* 90–135.
- Ebbo, *Vita Ottonis episcopi Babenbergensis*, ed. Rudolf Köpke, MGH SS 12 (Hannover 1856, ponatis 1995) 822–883.
- Einhard, *Vita Karoli Magni*, ed. Oswald Holder-Egger, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [25] (Hannover/Leipzig 1911, ponatis 1965).
- Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae, ed. Ernst Dümmler, MGH Epp. 4, Epp. Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 494–567.
- Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati, ed. Harry Bresslau, MGH SS 30/2 (Leipzig 1934, ponatis 1976) 743–744.
- Excerptum de Karentanis, ed. Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997)* 136–137.
- Fredegar, *Chronicae*, ed. Bruno Krusch, SS rerum Merovovingicarum 2 (Hannover 1888, ponatis 1984) 1–168.
- Helmold von Bosau, *Cronica Slavorum*, ed. Johann Martin Lappenberg/Bernhard Schmeidler, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [32] (Hannover 1937).
- Herbord, *Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis*, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [33] (Hannover 1868).

- Legenda SS. Cyrilli et Methudii, patronorum Moraviae, ed. Erwin Hermann, Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17, München 1965) 162–163 (delno).
- Lex Baiwariorum, ed. Ernst Schwind, MGH LL nationum Germanicarum 5/2 (Hannover 1926, ponatis 1997) 267–473.
- Monumenta historica ducatus Carinthiae 1, ed. August von Jaksch (Klagenfurt 1896); 3, ed. August von Jaksch (Klagenfurt 1904).
- Ordo de catezizandis rudibus, ed. Heinz Löwe, Karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13, Stuttgart 1937) 171–177.
- Placitum Rizianense, ed. Harald Krahwinkler, “...in loco qui dicitur Riziano...” Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 67–81.
- Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, ed. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, MGH SS rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX (Hannover 1878, ponatis 1988) 12–187.
- Ratio de cathecizandis rudibus, ed. Joseph Michael Herr, Ein Karolingischer Missions-Katechismus (Biblische und Patristische Forschungen 1, Freiburg im Breisgau 1911) 77–88.
- Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum, ed. Ernst Perels, MGH Epp. 6, Epp. Karolini aevi 4, Nicolai I. papae epistolae (Berlin 1925, ponatis 1995) 568–600.
- Rythmus de Pippini regis victoria Avarica, ed. Ernst Dümmler, MGH Poetae Latini medii aevi 1, Poetae Latini aevi Carolini 1 (Berlin 1881, ponatis 1997) 116–117.
- Salzburger Formelbücher und Briefe aus Tassilonischer und Karolingischer Zeit, ed. Bernhard Bischoff, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 4 (München 1973).
- Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen, ed. Erwin Herrmann (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17, München 1965).
- Thietmar, Chronicon, ed. Robert Holtzmann, MGH SS rerum Germanicarum N. S. 9 (Berlin 1935, ponatis 1996).
- Tiroler Urkundenbuch II/1: Die Urkunden zur Geschichte des Inn-, Eisack- und Pustertals bis zum Jahr 1140, ed. Martin Bitschnau/Hannes Obermair (Innsbruck 2009).
- Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark 1, ed. Joseph Zahn (Graz 1875).
- Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau, ed. Johanne Autenrieth/Dieter Geuenich/Karl Schmid, MGH Libri memoriales N. S. 1 (Hannover 1979).
- Vita Amandi episcopi, ed. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 5 (Hannover/Leipzig 1910, ponatis 1997) 428–449.
- Vita Gebhardi archiepiscopi Salisburgensis, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 11 (Hannover 1854, ponatis 1994) 25–28.
- Vita Gebhardi et successorum eius, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 11 (Hannover 1854, ponatis 1994) 33–49.
- Vita Lebuini antiqua, ed. Adolf Hofmeister, MGH SS 30/2 (Leipzig 1934, ponatis 1976) 789–795.
- Vita Ottonis Babenbergensis episcopi auctore monacho Prieflinigensi, ed. Rudolf Köpke, MGH SS 12 (Hannover 1856, ponatis 1995) 883–903.
- Vita Vulframni episcopi Senonici, ed. Wilhelm Levison, MGH SS rerum Merovingicarum 5 (Hannover/Leipzig 1910, ponatis 1997) 657–673.
- Walahfrid Strabo, Vita Galli, ed. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 4 (Hannover 1902, ponatis 1997) 280–337.

Wettinus, Vita Galli, ed. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 4 (Hannover 1902, ponatis 1997) 256–280.

Wipo, Gesta Chuonradi II. imperatoris, ed. Harry Bresslau, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [61] (Hannover/Leipzig 1915, ponatis 1993) 1–62.

Literatura

Arnold Angenendt, Credo. Die Taufe als Sakrament des Glaubens in der Mission, v: *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter 1: Essays*, ed. Christoph Stiegemann/Martin Kroker/Wolfgang Walter (Petersberg 2013) 53–66.

Arnold Angenendt, *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900* (Stuttgart/Berlin/Köln 32001).

Matthias Becher, Der Prediger mit eiserner Zunge. Die Unterwerfung und Christianisierung der Sachsen durch Karl den Großen, v: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013) 23–52.

Klaus Bertels, Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter, v: *Carinthia I 177* (1987) 87–196.

Bernhard Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Teil 1: Die bayerischen Diözesen* (Wiesbaden 31974).

Pavle Blaznik, Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev 2* (Ljubljana 1980) 241–278.

Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014).

Rajko Bratož, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990).

Rajko Bratož, Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu, v: Vilfanov zbornik. Pravo–zgodovina–narod, ed. Vincenc Rajšp/Ernst Bruckmüller (Ljubljana 1999) 79–111.

Natalia Daniel, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek. Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11, München 1973).

Maximilian Diesenberger/Herwig Wolfram, Arn und Alkuin 790 bis 804: zwei Freunde und ihre Schriften, v: *Erzbischof Arn von Salzburg*, ed. Meta Niederkorn-Bruck/Anton Scharer (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 40, Wien/München 2004) 81–106.

Heinz Dopsch, Das Erzbistum Salzburg und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Salzburger Slawenmission, v: *Karantainen und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ed. Günther Hödl/Johannes Grabmayer (2. St. Weiter Historikergespräche, Wien/Köln/Weimar 1993) 101–150.

Heinz Dopsch, Gebhard (1060–1088). Weder Gregorianer noch Reformier, v: *Lebensbilder Salzburger Erzbischöfe aus zwölf Jahrhunderten. 1200 Jahre Erzbistum Salzburg*, ed. Peter F. Kramml/Alfred Stefan Weiß (Salzburg Archiv 24, Salzburg 1998) 41–62.

Heinz Dopsch, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: *1000 Jahre Ostarrîchi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident*, ed. Alfred Stirnemann/Gerhard Wilfinger (Pro Oriente 19, Innsbruck/Wien 1997) 88–139.

- Heinz Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, v: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1*, ed. Heinz Dopsch/Hans Spatzenegger (Salzburg ²1983) 174–190.
- Heinz Dopsch, Zum Anteil der Romanen und ihrer Kultur an der Stammesbildung der Bajuwaren, v: *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*, ed. Hermann Dannheimer/Heinz Dopsch (Korneuburg 1988) 47–54.
- Heinz Dopsch, Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert, v: *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend*, ed. Robert Müller (Zalaegerszeg 2002) 267–294.
- Ivan Dujčev, Die Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum, v: *Festschrift zum 200-jährigen Bestand des Haus-, Hof- und Staatsarchivs Wien I* (Wien 1949) 343–362.
- Hans Eggers, *Deutsche Sprachgeschichte I: Das Althochdeutsche und das Mittelhochdeutsche* (Reinbek ²1986).
- Stefan Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum. Studien zu Geschichte und Archäologie Karantaniens* (Aus Forschung und Kunst 39, Klagenfurt 2012).
- Stefan Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert* (Aus Forschung und Kunst 37, Klagenfurt 2010).
- Karl Forstner, Das paläographische Umfeld des sogenannten Domitianfragments, v: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, ed. Franz Nikolasch (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, Klagenfurt 1997) 231–240.
- Franz Glaser, Domicianus dux. Eine historische Persönlichkeit in Millstatt zur Zeit Karls des Großen, v: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, ed. Franz Nikolasch (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, Klagenfurt 1997) 137–150.
- Franz Glaser, Inschrift karantanischer Kirchenstifter, v: *Archäologie Österreichs* 10/1 (1999) 19–22.
- Franz Glaser, Die Nonnosus-Inschrift und die Kirchweihe des Jahres 533, v: *Der heilige Nonnosus von Molzbichl*, ed. Karl Amon (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001) 115–144.
- Franz Glaser, Eine Marmorinschrift aus der Zeit Karls des Großen in Millstatt, v: *Carinthia I* 183 (1993) 303–318.
- Paul Gleirscher, *Karantaniens. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000).
- Hans-Werner Goetz, *Die Wahrnehmung anderer Religionen und christlich-abendländisches Selbstverständnis im frühen und hohen Mittelalter (5.–12. Jahrhundert) I* (Berlin 2013).
- Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (Zagreb 2011).
- Bogo Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ed. Metod Benedik (Ljubljana 1991) 29–60.
- Ivan Grafenauer, *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad̂ ispovēdajāštiiem sę* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 13/2, Ljubljana 1936).
- Ivan Grafenauer, *Literarno-zgodovinski spisi* (Ljubljana 1980).
- Ivan Grafenauer, O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva, v: *Dom in svet* 2 (1934) 350–371, 480–503.
- Ivan Grafenauer, Poglavlje iz najstarejšega slovenskega pismenstva, v: *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 8 (1931) 68–102.
- Christian Hannick, Die älteste slavische Kirchentерminologie, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2, ed. Rajko Bratož (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 801–808.

- Christian Hannick, Die byzantinischen Missionen, v: *Die Kirche des früheren Mittelalters*, ed. Knut Schäferdiek (Kirchengeschichte als Missionsgeschichte II/1, München 1978) 279–359.
- Matthias Hardt, Kirchenorganisation oder Aufstand. Die Christianisierung von Sorben, Elb- und Ostseeslawen in Ottonen- und Salierzeit, v: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013) 53–66.
- Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands 1* (Leipzig 1922), 2 (Berlin/Leipzig ⁸1954).
- Joseph Michael Herr, *Ein Karolingischer Missions-Katechismus* (Biblische und Patristische Forschungen 1, Freiburg im Breisgau 1911).
- Der heilige Nonnosus von Molzbichl*, ed. Karl Amon (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001).
- Lothar Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858–867)* (Trierer theologische Studien 36, Trier 1979).
- Franz Hörburger, *Salzburger Ortsnamenbuch* (Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 9, Salzburg 1982).
- Joachim Jahn, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35, Stuttgart 1991).
- Hans-Dietrich Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 4, Leiden/Boston 2011).
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens* (Vorträge und Forschungen Sonderband 46, Stuttgart 1999).
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (Razprave Narodnega muzeja Slovenije 39, Supplementum – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 20, Ljubljana 2002).
- Hans-Dietrich Kahl, *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, ed. Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008).
- Hermann Kamp, Einleitung, v: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013) 9–22.
- Kurt Karpf, Heiliger Nonnosus, heiliger Tiburtius, bittet für uns! Die Bedeutung Molzbichls und seiner Heiligen, v: *Der heilige Nonnosus von Molzbichl*, ed. Karl Amon (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001) 145–172.
- Kurt Karpf, Repräsentation und Kirchenbau. Zur Ausstattung karantanischer Eigenkirchen im 8./9. Jahrhundert, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2*, ed. Rajko Bratož (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 711–730.
- Kurt Karpf, Slawische Fürsten und bairischer Adel. Das frühmittelalterliche Karantanien am Schnittpunkt zweier Kulturen, v: *Hortus artium medievalium* 8 (2002) 209–222.
- Ernst Klebel, *Der Lungau. Historisch-politische Untersuchung* (Salzburg 1960).
- Arnulf Kollautz, Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission, v: *Carinthia I* 156 (1966) 232–275.
- Milko Kos, Carta sine litteris, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 62 (1954) 97–100.
- Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11/3, Ljubljana 1936).

- Milko Kos, Slovenska naselitev na Koroškem, v: *Geografski vestnik* 8 (1932) 101–142.
- Milko Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985).
- Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana 1955).
- Harald Krahwinkler, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1*, ed. Rajko Bratož (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 403–423.
- Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien/Köln/Weimar 1992).
- Harald Krahwinkler, '...in loco qui dicitur Riziano...' Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / *Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Koper 2004).
- Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten 1: Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50, Klagenfurt 1956); 2: *Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 51, Klagenfurt 1958).
- Otto Kronsteiner, *Die Slawen in Österreich. Karten und Kommentar* (Die Slawischen Sprachen 55, 1997).
- Dieter Kurdorfer, Zgodovinski in literarni pomen rokopisa z »Brižinskimi spomeniki«, v: *Zgodovinski časopis* 59 (2005) 7–21.
- Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave* (Zagreb 2007).
- Heinz Löwe, *Karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom* (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13, Stuttgart 1937).
- Christian Lübke, *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.–11. Jahrhundert)* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 23, Köln/Weimar/Wien 2001).
- Gustav Mensching, *Soziologie der Religion* (Bonn 1947).
- Nikolai Mikhailov, *Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine. Rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550)* (Trst 2001).
- Fritz Moosleitner, Die Merowingerzeit, v: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1*, ed. Heinz Dopsch/Hans Spatzenegger (Salzburg 21983) 105–120.
- Stephan Müller, Mission und die Volkssprache. Entwicklungen der deutschen Sprach- und Textkultur im Kontext der Christianisierung, v: *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter 1: Essays*, ed. Christoph Stiegmann/Martin Kroker/Wolfgang Walter (Petersberg 2013) 111–120.
- Franz Nikolasch, Die Entwicklung der Legende des Domitian von Millstatt, 1997, v: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, ed. Franz Nikolasch (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, Klagenfurt 1997) 151–181.
- Franz Nikolasch, Domitian von Millstatt – Erfindung oder Wirklichkeit?, v: *Carinthia I* 191 (2001) 103–141.
- Lutz E. von Padberg, Das Christentum als missionierende Religion. Missionskonzepte von Bonifatius bis ins späte Mittelalter, v: *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter 1: Essays*, ed. Christoph Stiegmann/Martin Kroker/Wolfgang Walter (Petersberg 2013) 130–138.

- Lutz E. von Padberg, *Christianisierung im Mittelalter* (Darmstadt 2006).
- Andrej Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov, v: *Zbornik Brižinski spomeniki*, ed. Janko Kos et al. (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 27–42.
- Andrej Pleterski, Ecclesia demonibus addicta. Povedka o poganskem svetišču v Millstattu, v: *Zgodovinski časopis* 48 (1994) 297–306.
- Heinz-Dieter Pohl, Zur Sprache der Freisinger Denkmäler. Beziehungen zwischen der Sprache der Freisinger Denkmäler und den Ortsnamen Oberkärntens und Osttirols alpenlawischer bzw. slowenischer Herkunft, v: *Zbornik Brižinski spomeniki*, ed. Janko Kos et al. (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 311–321.
- Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (München 1988).
- Walter Pohl, „Das sanfte Joch Christi“. Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters, v: *Karantainen und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ed. Günther Hödl/Johannes Grabmayer (2. St. Veiter Historikergespräche, Wien/Köln/Weimar 1993) 259–280.
- Karl Schmid, Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher zur Slawenmission, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 185–205.
- Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013).
- Rainer Christoph Schwinges, Wider Heiden und Dämonen – Mission im Mittelalter, v: *Engel, Teufel und Dämonen. Einblicke in die Geisterwelt des Mittelalters*, ed. Hubert Herkommer/Rainer Christoph Schwinges (Basel 2006) 9–32.
- Marko Snoj/Marc L. Greenberg, O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev), v: *Zgodovinski časopis* 66 (2012) 276–305.
- Erik Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen im Spiegel archäologischer Bodenfunde des 8. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Frage nach den Wurzeln frühmittelalterlicher Kulturercheinungen im Ostalpenraum, v: *Neues aus Alt-Villach* 31 (1994) 7–24.
- Peter Štih, Begegnung, Akkulturation und Integration am Berührungspunkt der romanischen, germanischen und slawischen Welt, v: *Akkulturation im Mittelalter*, ed. Reinhard Härtel (Vorträge und Forschungen 78, Ostfildern 2014) 235–294.
- Peter Štih, Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov v frankovsko-otonsko cesarstvo. Nekaj zapažanj, v: *Zgodovinski časopis* 68 (2014) 8–27.
- Peter Štih, Karantanci – zgodnjerednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) 47–58.
- Johann Tomaschek, Die Legende vom Herzog Domitian, dem »ersten Gründer« von Millstatt, v: *Carinthia I* 190 (2000) 143–164.
- France Tomšič, Podoba najstarejše pisne slovenščine, v: *Slavistična revija* 11 (1958) 19–34.
- Sergij Vilfan, La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale, v: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 28, Spoleto 1982) 889–923.
- Lothar Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland* (Enzyklopädie der Byzantinistik 51, Amsterdam 1976).
- Wilhelm Wattenbach/Wilhelm Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 4: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Italien und das Papsttum* (bearb. von Heinz Löwe, Weimar 1963).

- Brigitte Wavra, *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 179, Berlin 1991).
- Irene Wiehl, *Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Die christliche Terminologie* (Slawistische Beiträge 78, München 1974).
- Jürgen Weitzel, Fremde, -nrecht, v: *Lexikon des Mittelalters* 4 (Stuttgart/Weimar 1999) 909–910.
- Jürgen Weitzel, Gast, -recht, -gericht, v: *Lexikon des Mittelalters* 4 (Stuttgart/Weimar 1999) 1130–1131.
- Lukas Wolfinger, Die sogenannte »Carmina Salisburgensia« und der Clm. 14743, v: *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte*, ed. Herwig Wolfram (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006) 179–261.
- Herwig Wolfram, Die Bekehrung des »ungläubigen Geschlechts der Slawen« – einmal ohne Salzburg, v: *Archivwissen -schaft Geschichte. Festschrift für Wilhelm Wadl zum 60. Geburtstag*, ed. Barbara Felsner/Christine Tropper/Thomas Zeloth (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 106, Klagenfurt am Wörthersee 2014) 153–163.
- Herwig Wolfram, Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, v: *Clovis: histoire et mémoire 2. Actes du Colloque international d'histoire de Reims 1996*, ed. Michel Rouche (Paris 1997) 279–287.
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien* (Wien/Köln/Graz 1979).
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Dritte, gründlich überarbeitete Auflage, Ljubljana/Laibach 2013).
- Herwig Wolfram, Einleitung oder Lügen mit der Wahrheit – Ein historiographisches Dilemma, v: *Historiographie im frühen Mittelalter*, ed. Anton Scharer/Georg Scheibelreiter (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32, Wien 1994) 11–25.
- Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Herwig Wolfram, Karantanen, v: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16 (Berlin/New York 2000) 239–242.
- Herwig Wolfram, *Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche* (München 2000).
- Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 31, Wien/München 1995).
- Ian Wood, *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe, 400–1050* (Harlow 2001).
- Franz Zagiba, Die Missionierung der Slaven aus »Welschland« (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert, v: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*, ed. Manfred Hellmann/Reinhold Olesch/Bernhard Stasiewski/Franz Zagiba (Köln/Graz 1964) 274–311.
- Daniel Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jh.)* (Kölner historische Abhandlungen 43, Köln/Weimar/Wien 2007).

SUMMARY

When the Church Began Speaking Slavic. On the Backgrounds of Christianization in Carantania and Pannonia

Peter Štih

The Christianization of Carantanians was the first in the entire Slavic world. Thus a field of work opened up for the Western Church that was new in many respects. For the first time in the course of its development the Church had to begin speaking in the Slavic language and missionaries had to create a Christian terminology of the Annunciation that would enable them to explain the radically new contents of the Christian religion to the addressees. Consequently, the Christianization of Carantanians is important on a European scale.

Not only for the missionaries, the Christianization was a big challenge also for communities with gentile-religious perceptions. Unlike the monotheistic Christianity, whose God did not put up with any other, gentile religions were considerably more tolerant and if they did not accept the Christian God into their pantheon, they were at least able to tolerate him. This background enables the comprehension of survival of Christianity in Carantania from late antiquity to the period of re-evangelization in the second half of the 8th century. The same holds true also for Christianity within the gentile-religious Avaria that had been led by *sacerdotes terrae istius*, *clerici* and *clerici inlitterati* before the bishops who were in 796 accompanying the Frankish troops on their march to Pannonia defined the guidelines of Christianization in that area.

In the event of a language barrier, the missionaries' first task was to set up linguistic communication. In doing so they had two possibilities: either they learnt the language of those whom they were to Christianize or they made use of interpreters. It seems that this second path was chosen also by the first Salzburg missionaries in Carantania who—to a rather great extent—originated from the ranks of the Salzburg Romance population and were able to set up linguistic contact with the local Slavic population through native Romance, Christian and bilingual Carantanians whose survival from the late antiquity is attested by numerous place names and other sources.

Concurrent with the establishment of linguistic communication, the missionaries' first task was the translation of basic religious works into the language of the local population. A template of the Lord's Prayer (*Paternoster*) that is known from two late mediaeval manuscripts (the Rateče or Klagenfurt manuscript from the second half of the 14th century, and the Castelmonte near Cividale del Friuli manuscript from the end of the 15th century) originates in the Slavic world of the Eastern Alps in the earliest period of Christianization, perhaps even in the period before the end of the 8th century. Along with the renunciation of the devil and the baptismal belief in the Holy Trinity that are preserved in the third Freising manuscript, the Lord's Prayer and the Apostolic Faith (*Credo*)—the oldest tradition thereof in the Slovene language are again the Rateče (Klagenfurt) and Castelmonte near Cividale del Friuli manuscripts—represent those basic texts in the vernacular that each Christian had to be familiar with already at the christening.

One of the most important methods of Christianization of entire peoples was the "Christianization from above". As soon as the political leadership, with the prince at the helm, decided to convert and accepted baptism, the religious fate of the community that they were leading was sealed, and the Christianization, in essence, decided. This method, tailored to the circumstances, was used also in the Christianization of Carantanians and Avars. Cacatius and Cheitmar had been baptised as heirs to the throne, before they became reigning princes and before the first missionaries arrived in Carantania. Similarly, one of the three highest princes in Avaria, tudun, accepted baptism in Aachen concurrently with the subjugation to Charlemagne and before the beginning of Christianization in Pannonia; kapkan and kagan were baptised soon afterwards.

However, the Christianization of the Avar-Slavic "Wilde East" in Pannonia did not take place in line with the great expectations. The political and ecclesiastical aims were set too high and thus represented too great a burden for the Church, bringing the Christianization that had

been started with great zeal to the verge of collapse. The first successes in the course of Christianization occurred only in mid-9th century when the only just baptised Slavic prince Pribina from Nitra arrived in the area and set up a seignury. This was of deciding importance, as without seignorial structures the Christianization from above and the ecclesiastical breakthrough would not have been possible.

Nevertheless, it was equally important for successful Christianization that missionaries came as invitees to the people whom they were supposed to convert and that they did not act without consent or even in opposition to the political leaders. The Salzburg missionaries were invited to Carantania by Prince Cheitmar, which means that in accordance with the right of the guest they enjoyed the hospitality (*hospitalitas*) of their host and acted under his protection.

The missionaries' arrival along with the ecclesiastical breakthrough that is associated with them put gentile-religious communities to a test. The social order that is codified in the Decalogue formed along with penance in this world and the promise of the reward in the next the basis for the ethics sanctioned by the Church, whose fulfilment thoroughly altered the pagan way of life. In practice, this meant having to overcome numerous difficulties and break many a resistance.

The new religion brought also changes to the relationship between bearers of social powers. Groups that controlled sacral-religious spheres lost their influence and were socially marginalized, which was certainly one of the reasons for risings that took place in Carantania in the sixties of the 8th century. In Salzburg, the risings in Carantania were characterised as *car-mula*, in the Bavarian legal language this term denoted a rising against legitimate authorities. The risings in Carantania were thus primarily understood as a political rather than a religious act. Things were reverted to the old ways by the Duke of Bavaria Tassilo III and his military defeat of Carantanians in 772. It is quite possible that Tassilo's military intervention in Carantania was legitimized by means of the apostasy law. Much like in other comparable situations, it holds true also for Carantanians, that a *gens* is considered converted from the moment its political leaders headed by the prince accept baptism. Through baptism, which is as a sacrament an irreversible act, an individual became a member of the Church that considered apostasy a particularly severe violation of the ecclesiastical discipline.

The re-subjugation of Carantanians in 772 was followed by a strengthened missionary activity, whose most important achievement is the establishment of a monastery in Molzbichl near Spittal an der Drau that is not only the first monastery in Carantania but also in the entire Slavic world. An enhanced spiritual and cultural integration after 772 manifested itself in the construction of churches adorned with ornate marble work. In doing so, the Carantanian leading stratum demonstrated its acceptance of the new religion and thus also its loyalty to Agilolfingian and later on Carolingian rulers while representing their own noble splendour and herewith its high social position. Carinthian artefacts with plaited ornamentation are a remote witness of a profound religious, cultural and political transformation in Carantania under its last princes and at the same time an expression of integration processes that prior to the end of the 8th century encompassed the upper stratum of Carantanian society.